

GYÁR ÉS FÖLDBIRTOK A NAGY HÁBORÚBAN ÉS AZ ÖSSZEOMLÁSBAN*

Az első világháború kutatása az utóbbi években – bár sosem volt elhanyagolt terület – különösen figyelemre méltó új eredményeket produkált. Korábban – eltekintve most a diplomácia és hadtörténet szerteágazó területeitől – az a fajta társadalomtörténeti kutatás volt jellemző, amely a nagy társadalmi csoportok helyzetének változásaira, egymáshoz képest mért erőviszonyaik háború alatti módosulására koncentrált.¹ Ezt követően a hétköznapi élet tapasztalatai felé fordult a figyelem – mégpedig a front mellett legalább akkora mértékben a hátszói tapasztalatok felé –, majd újabban a háborús kultúra, a háború kultúrája került az érdeklődés középpontjába. Ez a kutatási irány a hétköznapi megélésének vizsgálatán túl arra koncentrált, hogy mit jelentett a háború, a nemzet, az ellenség, a katonai szolgálat, a férfiaság, a nőiesség, a mindennapi nehézségek a konfliktusban résztvevő társadalmak számára, s milyen kulturális változásokat, az ön- és világtérképezés milyen átalakulásait idézte elő a háború.² Magyarországon is megjelentek hasonló kutatási irányokat képviselő munkák.³ E tanulmány elsősorban

* A tanulmány az MTA Lendület Trianon 100 kutatási projekt keretében valósult meg.

¹ Jürgen Kocka: *Klassengesellschaft im Krieg*. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918. Göttingen 1978.

² Sokoldalú áttekintést nyújt a régebbi, de már a kultúrtörténet által meghatározott kutatások eredményeiről Der Erste Weltkrieg. Wirkung, Wahrnehmung, Analyse. Hrsg. Wolfgang Michalka. München 1994. A háború tapasztalattörténeti megközelítéséhez lásd Kriegererfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkrieges. Hrsg. Gerhard Hirschfeld et al. Essen 1997. Áttekintést nyújt valamennyi nyugati hadviselő ipari politikájáról Dick Geary: *European Labour Politics from 1900 to the Depression*. Houndmills 1991. A háborúnak a német és a brit társadalomra gyakorolt hatásáról lásd Roger Chickering: *Imperial Germany and the Great War, 1914–1918*. Cambridge 2014.; Adrian Gregory: *The Last Great War. British Society and the First World War*. Cambridge 2008. A kultúrtörténeti megközelítésekhez lásd Erster Weltkrieg. Kulturwissenschaftliches Handbuch. Hrsg. Niels Werber – Stefan Kaufmann – Lars Koch. Stuttgart–Weimar 2014. Összehasonlító szemléletű kultúrtörténeti vállalkozás: Durchhalten! Krieg und Gesellschaft im Vergleich 1914–1918. Hrsg. Arnd Bauerkaemper – Elise Julien. Göttingen 2010., különösen Einleitung: Durchhalten! Kriegskulturen und Handlungspraktiken im Ersten Weltkrieg. 7–28. A háborús hétköznapi gender szemléletű bemutatásához Christa Hämmerle: *Heimat/Front. Geschlechtergeschichte/n des Ersten Weltkrieges in Österreich-Ungarn*. Wien–Köln–Weimar 2014. A háború társadalmi és politikai hatásainak összehasonlító elemzését lásd Peter März: *Nach der Urkatastrophe. Deutschland, Europa und der Erste Weltkrieg*. Wien–Köln–Weimar 2014. és *Der Erste Weltkrieg und die europäische Nachkriegsordnung. Soziale Wandel und Formveränderung der Politik*. Hrsg. Hans Mommsen. Köln–Weimar–Wien 2000. Rendszerzett bibliográfiai áttekintést nyújt a korábbi szakirodalomról Antoine Prost – Jay Winter: *Penser la Grande Guerre. Un essai d'historiographie*. Paris 2004.

³ 1916: A fordulat éve. Tanulmányok a nagy háborúról. Szerk. Egry Gábor – Kaba Eszter. Bp. 2017.; Háborús hétköznapiak. Szerk. Török Róbert – Závodi Szilvia. Bp. 2016.; Háborús Mindennapok – Mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918). Szerk. Kaba Eszter. Bp. 2017.

a magyar társadalom azon nagyobb csoportjait illetően vizsgálja a háború okozta változásokat, amelyek a kutatás számára könnyebben hozzáférhetőek, éppen azért, mert bizonyos mértékű szervezethez tartoztak, illetve azért, mert voltak olyan szervezetek vagy olyan csoportok az elitben, amelyek magukat ezek képviselőiként határozták meg.⁴ Ilyen csoportok voltak a szakszervezetek, illetve a szociáldemokrata párt által reprezentált ipari munkásság; a munkaadói érdekszervezetek, mindenekelőtt a Gyáripárosok Országos Szövetsége (a továbbiakban: GYOSZ) révén a nyilvánosságban jelen lévő nagyipar; a vidéki társadalomban pedig a földtulajdonosok, akiket legfőképp az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (a továbbiakban: OMGE) és a Gazdaszövetség reprezentált, de a háború végét követő időszakban ide sorolható már a Kisgazdapárt is.

Az első világháború (számos egyéb átalakulás mellett) a vizsgált csoportok, érdekkörök helyzetében és egymáshoz való viszonyában is változásokat hozott magával, vagy meglévő folyamatokat gyorsított föl. Ezeket a változásokat nagymértékben meghatározta, hogy a háború, a társadalom és a gazdaság mozgósítása radikálisan kibővítette a kormányzati intézmények szerepét a társadalmi konfliktusok terén, valamint a hétköznapi élet (termelés, élelmiszer-ellátás, lakásügyek, munkahely viszonyok) működtetésében egyaránt.⁵ A hétköznapi vagy gazdasági konfliktusok, amelyek korábban a politikától távoli szférákba tartoztak, így átpolitizálódtak. Megoldásuk, kezelésük kormányzati szintű politikai kérdéssé vált, s így motivációt jelentett olyan rétegeknek is a politikai részvételre, amelyeket mindaddig ez nem jellemzett. Vidéki és városi társadalmi rétegek korábban ismeretlen, viszonylag hirtelen jelentkező igénye arra, hogy beleszóljanak a politikába, és a nagyobb társadalmi csoportok egymás közti kapcsolatának háború alatti átrendeződése 1918-ban a politikai erőviszonyok robbanásszerű átalakulását eredményezte. Évekbe telt, míg több politikai fordulat után végre eldőlt, hogy a háborús mozgósítás után a háttország életének irányításából mennyire vonul vissza a kormányzat, s hogy a nagyobb társadalmi csoportok egymáshoz képest elfoglalt helyzete miként stabilizálódik. E folyamatok során a parasztok, munkások, munkaadók, közép rétegek, de a nők helyzete is gyökeres változásokon ment át.

A tanulmányban egyfajta dinamikus, politikai-társadalomtörténeti képet igyekszem adni a nagyobb társadalmi csoportok erőviszonyainak háború által

⁴ Természetesen mindig kérdés, hogy mi a viszony egy a nyilvánosságban működő szervezet vagy csoport, és aközött a nagyobb társadalmi csoport között, amelynek a képviselőjét magának követeli. Okkal lehetne emellett is érvelni, hogy egyes társadalmi csoportok léte a nyilvánosságban való szerveződés, képviselő felől alapozódik meg, s enélkül azok nem is léteznének. Ennek az elméleti problémának a tárgyalására itt azonban nem tudunk kitérni.

⁵ Németországban a kormányzati kiadások a háború előtt a GDP 15%-ára rúgtak, 1917-ben már 77%-ára. *März, P.: Nach der Urkatastrophe* i. m. 114. Hasonló arányú növekedés a magyar esetben is feltételezhető.

indukált változásairól egészen addig, amíg az 1920-as évek első felében egy új egyensúlyi helyzet nem állt be. A következőkben tehát az említett csoportok egymáshoz való viszonyaival foglalkozunk. Az áttekinthetőség kedvéért először az iparhoz kötődő erők között zajló folyamatokat vizsgáljuk, majd ezután az agrártársadalom konfliktusait mutatjuk be, elsősorban az agrárpolitikai döntéshozatalban résztvevő csoportok küzdelmein keresztül.

A társadalom átalakulása a háború során

Az ipari társadalom erőviszonyainak változása a háborús mozgósítás nyomán

A háború egészen új kontextusba helyezte az ipari munkát. A haditermelés Magyarországon, ahogy más hadviselőknél is, a munkaerővel való központosított gazdálkodást eredményezte. A magyar iparban az addig meglehetősen szabad munkaerőpiacon a munkások érdekérvényesítésének két stratégiája is működött: egy egyéni és egy kollektív. Az egyéni, a munkahelyváltásokat a munkajogi szabályozás érdemben nem korlátozta. Erre akár naponta is lehetőség volt. A kollektív érdekérvényesítés útját a szakszervezetek jelentették, amelyek egy törvényileg szabályozatlan zónában tevékenykedtek, de a hatóságok lényegében nem akadályozták őket a sztrájkok szervezésében. Ennek eredményeként mind több iparágban szabályozta kollektív szerződés a munkaviszonyokat – legalábbis a budapesti agglomerációban és néhány nagyvárosban. Ezeknek ugyan törvényi garanciája nem volt, ám a szakszervezetek és a munkaadói szövetségek kompromisszuma gyakran mégis működőképesnek bizonyult, mert a két oldal szervezeteinek ereje kikényszerítette azok betartását, nemcsak a másik féltől, de a piac egyes szereplőitől is.⁶

A háborúval vége szakadt a munkaviszonyok e liberális rendjének. A sztrájkot tiltották, a hadiiparban a munkaerőt az üzemekhez kötötték, így megtiltották az egyéni kilépést is.⁷ Ez hamar feszültségekhez vezetett, amit a magyar kormány a németországihoz és az ausztriaihoz nagyon hasonló módon igyekezett kezelni.⁸ A háború folyamán úgynevezett panaszbizottságokat hoztak létre, amelyeknek

⁶ *Zsombor Bódy*: A delay in the emancipation of labour: bourgeois paternalism, workers' insurance and labour law in Hungary from the end of the nineteenth century to the Second World War. *Social History* 34. (2009) 2. sz. 204–230.

⁷ *Tóth Árpád*: A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon. Szeged 2002.; *Völgyesi Zoltán*: Harctértől a hátszágig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében. Bp. 2016. 80–85.

⁸ *Szterényi József–Ladányi Jenő*: A magyar ipar a világháborúban. Bp. 1934. 75.; A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1917–1922. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése. Bp. 1923.

kezelniük kellett az iparban felmerülő konfliktusokat.⁹ A bizottságok háromoldalú testületek voltak, melyekben az állam delegáltjai – civil köztisztviselők és katonák egyaránt lehettek – mellett a munkaadók és a munkavállalók képviselői voltak jelen. Lényeges különbség volt azonban, hogy mivel a szociáldemokrata párt – ellentétben az említett szövetséges országokkal és az antant nagyhatalmaival – nem volt jelen a parlamentben, hiszen ezt az erősen korlátozott választójog nem tette lehetővé,¹⁰ a párthoz kötődő szakszervezetek bevonása a munkaügyi konfliktusok rendezésébe különös jelentőséggel bírt. Olyan elismerés volt ez, ami gyökeres változást jelentett a korábbi állapothoz képest, és mindenképpen nagyobb lépésként értékelhető, mint az olyan országokban, ahol a szociáldemokrata párt már részese volt a parlamenti politikai erőtérnek.

A kormányzat tudatosan döntött amellett, hogy a szociáldemokrata munkásmozgalom intézményeit bevonja a háborús mozgósítás menedzselésébe, s ez a törekvése nem csak a szorosan vett munkaügy terén nyilvánult meg. A közellátás volt a másik terület, ahol a kormánynak számolnia kellett a szakszervezetek bázisán létező Általános Fogyasztási Szövetkezettel (ÁFSZ). A központosított élelmiszer-gazdálkodás viszonyai között szükség volt erre az intézményre, mert nem állt más rendelkezésre, ami a jegyrendszer alapján működő elosztást hatékonyan le tudta volna bonyolítani a munkás kerületekben.¹¹ A szociáldemokrata párthoz kötődő szervezetek a lakásügyek intézésében is szerepet kaptak. A szabad bérlakáspiac, amely a magyar városokban 1914 előtt működött, már a háború kezdetén megszűnt létezni. Először a bevonult katonák családjait mentesítették a lakbérfizetés alól, majd mivel ennek az intézkedésnek számos újabb feszültséget generáló következménye lett, hatóságilag szabályozták a lakbéreket. A háború második felében lakáshivatalokat hoztak létre, amelyek az elvileg továbbra is magántulajdonban lévő lakásokról bérlőváltás esetén döntöttek, azaz az új bérlőt az igénylők közül kijelölték. Erre azért is volt szükség, mert a háborús konjunktúra miatt az iparvárosok a korábbiakat is meghaladó migrációs nyomás alá kerültek.¹² A lakáshivatalokban is paritásos testületek döntöttek a vitás ügyekről.

⁹ 18.950/1916. H. M. r. kelt: 1916. jan. 17. A Panaszbizottság tagjait a hadiipari üzem parancsnoksága, a Honvédelmi Minisztérium, a Kereskedelmi Minisztérium, a munkaadók és a munkavállalók delegálták. A panaszbizottsági eljárást a következő rendelet egyszerűsítette: 13.604/1916. H. M. r. kelt: 1916. júl. 19.

¹⁰ Németországra nézve lásd *Gerald D. Feldman*: Kriegswirtschaft und Zwangswirtschaft. Die Diskreditierung des „Sozialismus“ in Deutschland während des Ersten Weltkrieges. In: *Der Erste Weltkrieg. Wirkung i. m.* 456–484. Áttekintés nyújt valamennyi nyugati hadviselőről, lásd *Gears, D.*: European Labour Politics i. m.

¹¹ Lásd Tisza levele Sándor János belügyminiszternek az Általános Fogyasztási Szövetkezetről, 1916. dec. 3. Gróf Tisza István Összes Munkái VI. Bp. 1937. 95–96.

¹² *Borsos Endre – Németh Béla*: Magyarország lakáspolitikája. Bp. 1938., különösen a „Háztulajdon a háború alatt és után” című fejezet, melyet Borsos, a lakásügyek egykori miniszteri biztosa írt.

Ezekben – rendszerint egy nyugdíjas jogász elnöklése mellett – a háztulajdonosok és a bérlők egyesületének delegáltjai vettek részt. Utóbbi szervezet ismét csak a szociáldemokrata párt szatellit szervezete volt.¹³

Mindez azt jelentette, hogy a kormányzat a szociáldemokrata pártot a háború miatt olyan elbánásban részesítette, amire korábban nem volt példa. A párt maga is kooperatív magatartást tanúsított a háború kezdetétől fogva – amint általában a más hadviselő államokban parlamenti képvisellel rendelkező testvérpártjai is –, és sajtóját a háború kitörésekor átállította a háború támogatására.¹⁴ (Lapjai a diplomáciai krízis hadüzenetet megelőző időszakában még békepárti hangot ütöttek meg.) A háborút támogató álláspont legfontosabb eleme az volt, hogy a szociáldemokrata vezetés egészen az 1918-as összeomlásig igyekezett megakadályozni minden sztrájktokekvést, és leszerelni a mégis kirobbanni akarókat, amelyek a háború második felében nem voltak ritkák. Az együttműködő magatartásért cserébe a szociáldemokrata párt azt remélte, hogy elnyerheti a kormánytól a választójog kiterjesztését, ami azután majd neki is helyet biztosíthat a parlamentben. A párt igyekezett a háború körülményeit kihasználva folyamatos nyomás alatt tartani a kormányzatot, hogy hozzáállásáért meg is kapja a jutalmát. Egész sor hadiüzem szakszervezeti munkássága küldött például táviratot a kormánynak a választójog kiterjesztését kérve.¹⁵ A követeléseket a kormányhoz intézett petíciók formájában később többször is megismételték. „Ennek az üzemnek a munkásai nyugodt lelkiismerettel állapítják meg azt az igazságot, hogy azokat a kötelességeket, amelyeket a háború rájuk rótt, becsülettel és hiány nélkül teljesítették az első pillanattól mindmostanáig. Tudatában voltak munkájuk nagy jelentőségének és értékének, tudták, hogy bár nem fegyverrel, hanem szerszámmal a kezükben, de mégis lövészárokból állnak, tudták, hogy minden kalapácsütésükkel a honvédelem fegyvereit kovácsolják: a hazát védik életre halálra.

Ez a tudat hatványozta kötelességteljesítésüket és áldozatkészségüket. Ez a tudat tette elviselhetővé számukra mindazt a szenvedést és nélkülözést, amellyel a háború csapása őket – elsősorban őket – sújtotta. Ez a tudat – és csak ez! – bírta rá őket és valamennyi más üzem munkásait arra is, hogy tűrjék a politikai jogfosztottságnak, a választójogból való kirekesztettségnek megszegyenítő helyzetét. [...] A háború nem végződhet anélkül, hogy legelemibb, de legfontosabb

¹³ Dr. Szabó Imrének, a lakáshivatal elnökének előterjesztése a kerületi lakáshivatalok vezetőiről és tagjairól. Bp., 1917. nov. 20. Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV. 1407/b 121846/1917.

¹⁴ A szociáldemokraták álláspontjára lásd *Hajdu Tibor*: Emlékezet és valóság. Századok 138. (2004) 1444–1461.; *Litván György*: A sajtó áthangolódása 1914 őszén. Századok 138. (2004) 1462–1467.

¹⁵ Az élet és a halál demokráciája. Népszava, 1915. december 1. 1–2.

állampolgári jogukat meg ne kapják attól a hazától, amelyet megmenteni és fönn tartani életükkel és munkájukkal segítettek.”¹⁶

A kormány értékelte is a szociáldemokrata párt és a hozzákapcsolódó szervezeti háló tevékenységét, s látható szerepet juttatott neki a mozgósított társadalom hétköznapjainak működtetésében a lakáskérdéstől a közéletmezésen át a munkaügyekig. A választójog háború alatti kiterjesztésére vonatkozó, hosszúságú előkészítés után megszületett 1918. évi XVII. tc. betérjesztésével is az volt a legfontosabb célja, hogy az ipari munkások választójogának biztosításával fenntartsa a szociáldemokrata párt, s így a szakszervezetek támogatását a kormányzat háborús politikája mellett.¹⁷

A munkásság szervezeteit érintő változások azonban kihatottak a középrétegek és a munkaadók helyzetére is. A munkaadók számára a szakszervezetek elismerése a korábbi erőviszonyok teljes felforgatását jelentette. A legnagyobb ágazati munkaadói szervezet, a Vas- és Gépgyárak Egyesületének titkára így írta le a változást: „Hiszen csak el kell gondolni, mit jelent az, ha az a szakszervezeti titkár, akit azelőtt esetleg valamely gyár környékéről is huligánokkal űztek el, a panaszbizottsági rendelet által a gyár fölé rendelt legfelső döntő bíró gyanánt, tárt kapukon át, az ily büszke gyárosnak szinte saját négylovas hintóján vonul a gyártelepre, hogy legintimebb könyveinek betekintése és a lenézett munkásaival szembeállítva vádlottként való kihallgatása után fölötte ítélkezzen. Nincs az a lendületes vezércikk, lángszavú agitáció, amely ennek propagatív hatásával mérkőzhetnék.”¹⁸

A háború alatt – eltekintve a kezdeti időszaktól – jelentősen nőtt a szakszervezeti tagok száma, és a háború végére a fővárosi agglomerációban szinte teljessé vált a szervezettség, s néhány további iparvárosban is (a fontosabb szakmák tekintetében). Ezzel párhuzamosan valamennyi szakszervezetekhez kapcsolódó egyesület és a fogyasztási szövetkezet taglétszáma is megugrott. Utóbbi egy sokféle üzletágban jelenlévő holdinggá nőtte ki magát.¹⁹ A szakszervezetek kasszája tele volt – hiszen megnőtt a taglétszám, s magas bérek után fizették a tagdíjat –, a háború második két éve így számukra infrastrukturális értelemben is az építkezés ideje volt: új szék-házakat vásároltak vagy építettek, új helyiségeket szereztek maguknak stb.

A munkásság szervezeteinek erősödésével szemben a munkaadók defenzívában érezték magukat. Úgy látták, hogy a panaszbizottságok képtelenek olyan

¹⁶ Az üzem összes munkásai aláírású kétoldalas nyomtatvány 1917. május 2-ai dátummal, amelyet a párt számos üzem szervezett munkásaival küldetett el a kormánynak. Politikortörténeti Intézet Levéltára (PIL) 658. f. Titkárság, 38. ő.e.

¹⁷ *Varga Lajos*: Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918. Bp. 2004.

¹⁸ *Méhely Kálmán*: A munkásügyi Panaszbizottságokról. Munkaügyi Szemle 8. (1917) 204.

¹⁹ *Sós Gyula*: Hús és szendvics. Az Általános Fogyasztási szövetkezetek főállásának 20 éves története. Bp. 1924.

döntéseket hozni, amelyek ne a munkásoknak kedveznének, mivel a hatóságok attól tartanak, hogy azok végrehajthatatlanok lennének, sőt zavargásokat provokálnának. Meglátásuk szerint a civil és katonai hatóságok hozzá nem értő beavatkozásai felborították az üzemek belső egyensúlyát és a munkaerőpiac addigi – szerintük helyes – működésmódját. Panaszaik nem is voltak teljesen alaptalanok, mert a hadigazdálkodás katonai hatóságai sokszor inkább hajlottak a munkások érdekei felé, és kifejezetten kerülni akarták még a látszatát is annak, hogy a „tőke” pártjára állnának.²⁰

Összességében a munkaadók úgy értékelték a helyzetet, hogy a kormányzat az ő zsebükre kívánja megvásárolni a munkások lojalitását.²¹ A szociáldemokrata intézményi háló erősödése azért is volt számukra aggasztó, mert a piaci gazdasági mechanizmusok háborús visszaszorulásával többé nem ezek integrálták a társadalmat – a maguk észrevétlen, vagy inkább személytelen módján –, hanem konkrét hatalommal bíró intézmények. Mivel a hadigazdálkodásban nem a munkaerőpiac mechanizmusai kapcsolták a munkásokat a vállalatokhoz, hanem jogszabályok, a részletkérdések eldöntése pedig az egyes résztvevő szervezetek – szakszervezetek, munkaadói szervezetek, állami szervek – erejétől függött, a közvetlen politikai erőviszonyok kezdték befolyásolni a munkabérek és a munkakörülmények alakulását is, nem pedig a kereslet-kínálat arányai alapján létrejött szerződések. Ráadásul a pénz funkciói is meggyengültek, amennyiben nem lehetett érte minden további nélkül beszerezni az alapvető árucikkeket, hiszen ahhoz a jegyrendszerben a jogosultságot igazoló, adott mennyiségre szóló jegyek is kelletek.²² Ilyen körülmények között az élelmiszer-elosztás közvetlenül hatalmi kérdéssé vált; amelyik szervezet ezt ellenőrizte, az automatikusan nagy befolyásra, erőre tett szert. A munkaadók ezért megengedhetetlennek tartották, hogy a munkások élelmezése teljesen a szociáldemokrata szövetkezet kezébe menjen át. A GYOSZ megalapította tehát saját közellátási szövetkezetét – ahova a szociáldemokrata szervezetben még nem tag munkásaikat automatikusan beírták –, és elérte, hogy a kormány létrehozzon egy külön testületet a munkások élelmiszer-ellátásának koordinálására, amelyben a két oldal képviselői paritásos alapon

²⁰ Hadtörténelmi Levéltár. I. 28. HM 1916. 4/a. eln. 473. d. A k.u.k. Kriegsministerium 1916. aug. 8-án kelt levele a Honvédelmi Minisztériumhoz a panaszbizottságokkal kapcsolatban követendő politikáról.

²¹ *Méhely Kálmán*: A Munkásügyi Panaszbizottságokról. Magyar Gyáripar 7. (1917) 8. sz. 5–6.; Szemle. Magyar Gyáripar 7. (1917) 13–14. sz. 1–2.; A gyári magántisztviselők panaszbizottsága. Magyar Gyáripar 7. (1917) 15–16. sz. 3–5.; A munkás panaszbizottságok ügye. Magyar Gyáripar 7. (1917) 18. sz. 8–9.; Szemle. Magyar Gyáripar 7. (1917) 20. sz. 1–2.; Szemle. Magyar Gyáripar 8. (1918) 6. sz. 1–2., *Méhely Kálmán*: A gépipar munkásviszonyának reformja. Magyar Gyáripar 8. (1918) 7. sz. 3–6.

²² *Anatol Schmied-Kowarzik*: Die wirtschaftliche Erschöpfung. In: Die Habsburgermonarchie. Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teilband. Wien 2016. 485–542.

vettek részt, s amely a két eltérő kötődésű szövetkezeten keresztül bonyolította a munkások élelmezését. Ez a szerv alapelvnek tekintette a munkások kivételezett élelmezési helyzetének biztosítását, azaz hogy a munkásoknak akkor is meg kell kapniuk legalább a hivatalos fejadagokat, ha egyébként a hatóságok nem tudják biztosítani a városok elvileg tervezett élelmiszer-ellátását.²³ Mindez éles ellentétben állt a városi középosztály élelmezési gondjaival, amelyeket csak az enyhített, ha a család vidéki, élelmiszer-termelő rokonsággal rendelkezett.

Bár a szociáldemokrata pártnak a háború utolsó évében nehézséget okozott, hogy ellenőrzés alatt tartsa a munkásságot, továbbá egyensúlyoznia kellett a munkaadókkal szemben radikalizálódó munkások igényei és a kormánnyal szemben követni kívánt kooperatív politika között, végül is sikerrel megoldotta ezt a feladatot. Mindvégig elkerülte, hogy a kormányzat betiltsa a szakszervezeteket, és közvetlen ellenőrzés alá vonja egyéb intézményeiket. S miközben számos forrás mutat arra, hogy a munkásság soraiban elégedetlenek voltak a szociáldemokrata vezetéssel, mégiscsak nőtt az általuk működtetett intézmények és szervezetek társadalmi hatóköre. Bár a háború második felében a kormányzat kidolgozta azoknak a lépéseknek a tervét, amelyekre szükség lenne, ha a munkásokkal szembeni kemény, forrongásokat elnyomó politikára állnának át, ám ezek mindvégig íróasztalfiókban maradtak.²⁴ Egyes politikusok, különösen az 1918. márciusi nagy sztrájkok után javasolták, hogy a szakszervezeti vezetőket és tisztviselőket – akik addig mentességet élveztek – vonultassák be, és a munkásság katonai alakulatokba szervezésével próbálják megszilárdítani a fegyelmet. Ezeket a javaslatokat azonban a kormány rendre elvetette. Attól tartottak ugyanis, hogy ezek az intézkedések – amelyek a tervek szerint még a nyomdák bezárására is kiterjedtek volna, hogy a munkások ne kommunikálhassanak röpcédulákon – olyan ellenállást provokálnának, ami kezelhetetlen lenne. (Figyelemre méltó, hogy inkább civil politikusok pártolták az ilyen ötleteket, míg a hadsereg képviselői óvatosabbak voltak.) Így végül, bár a kormányzat érzékelte, hogy a szociáldemokrata szervezetek nem tudják olyan mértékben kézben tartani a munkásokat, ahogyan azt ők szeretnék, mégis az integratív politika mellett maradtak. Mindez

²³ Az ipari munkásság ellátása. Magyar Gyáripar 7. (1917) 1. sz. 3–4. Az Országos Közélelmezési Hivatal elnöke első körrendeletében kimondta, hogy a munkások ellátása fontosabb, mint a többi lakosoké. A fejadagokat nekik akkor is meg kell kapniuk, ha a törvényhatóság egyébként csökkenteni kénytelen azokat.

²⁴ A statárium előkészületeiről. A Belügyminisztérium és az Igazságügyi Minisztérium levelezése: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Igazságügyminisztériumi Levéltár, Elnöki bizalmas iratok (a továbbiakban: K 578) 94. d. Ig. min. 1918 – Bi – 143. A rögtönítélő bírások bevezetése mellett az egyesületi élet felfüggesztésével, a nem közigazgatási jellegű táviró és telefonforgalom leállításával, illetve hatósági engedélyhez kötésével, a napisajtó megszüntetésével, sőt a nyomdák bezárásával is számoltak. Szükség esetén – nyilván elsősorban nemzetiségi vidéken – a templomok bezárását is lehetővé kívánták tenni. A statárium esetleges bevezetését kihirdető falragaszok is elkészültek.

azt eredményezte, hogy a háború végére a nagyipari munkásság – elsősorban annak köszönhetően, hogy a budapesti agglomerációban koncentráltan helyezkedett el – rendkívül megerősödött.²⁵ Ez igaz reálbérük alakulására, a fix fizetésű középosztálybeliek helyzete ugyanis a munkásságéhoz képest drámaian romlott, és a politikai súlyukra is. Munkaadói oldalon a helyzetet úgy érzékelték, hogy egyes szakmák – „a háborús konjunktúra kegyeltjeiként” – minden mértéken felül követelőzőkké váltak, különösen akkor, amikor rájöttek, hogy a hatóságok sem mernek korlátokat szabni igényeiknek. Ennek kialakulását egy a magyar ipar háborús történetét feldolgozó későbbi munka a Tisza-kormány bukásához mint szimbolikus pillanathoz kötötte.²⁶

Mindez európai összehasonlításban nem volt különös vagy egyedi jelenség. A háborús gazdaság és társadalom mozgósítása másutt is új irányító fórumok sokaságát hozta létre, s ezekben mindenütt szerepet kaptak a munkások képviselői. A hadiipari konjunktúra révén a munkások életszínvonala gyakran másutt is emelkedett, míg a középosztályé általában romlott.²⁷ Ezzel együtt a munkásság szervezetsége mindenütt rendkívül megnőtt, de velük szemben a munkaadók is szervezettebbekké váltak. A legtöbb hadviselőnél a háború a munkáspártok partnerként való elismerését hozta magával a politikában, s egyúttal azt is, hogy a munkaügyi, illetve jóléti szférában a kibővülő, és szolgáltatásaiban gyarapodó intézményhálózat részesei lehettek. E folyamatot jelezte a szociális és munkaügyi minisztériumok létrehozása több országban.²⁸ Ezt Magyarországon már 1917–1918-ban tervezték, megvalósítására azonban csak az összeomlás után került sor.²⁹

Tévedés lenne azonban, ha a gyáriparosok és a szociáldemokrata párt viszonyának alakulását egyedül a panaszbizottságok és a munkásság magatartása alapján, a GYOSZ által megfogalmazott, idézett kritikákból kiindulva ítélnénk meg. A *Magyar Gyáriparban* a háború alatt a fentiekkel párhuzamosan olyan

²⁵ Bódy Zsombor: Szociálpolitika és szociáldemokrácia Magyarországon az I. világháború idején. Századok 139. (2005) 1457–1475.

²⁶ A hadiipar szempontjából fontos szakmák képzett munkásai korabeli számítások szerint lényegében nem szenvedtek el reálbérvésztést a háború végéig. Sokszor nominálisan is magasabb volt a munkások bére egy hónapban 1918 végén, mint középosztályinak tekintett állásokban a havi fizetés. Egészében a szakmunkások átlagára is igaz, hogy reálbérvésztésük elmaradt a katonatisztek, köztisztviselők és a vállalatok fehér galléros tisztviselőinek reáljövedelem vesztésétől. Még az ipar képzettség nélküli munkásainak reálbérvésztése is alacsonyabb volt, mint a középrétegekbe tartozóké. Lásd *Szterényi J.* – *Ladányi J.*: A magyar ipar i. m. 223.; *Dálnoki Kovács Jenő*: A megélhetés drágulása a háború kitörése óta. Közgazdasági Szemle 26. (1921) 5–6. sz. 264–292.

²⁷ *Gregory, A.*: The Last Great War i. m.

²⁸ *Klaus Schönhoven*: Die Kriegspolitik der Gewerkschaften. In: Der Erste Weltkrieg. Wirkung i. m. 672–690.

²⁹ Ausztriában ezzel párhuzamosan született meg a népjóléti és munkaügyi minisztérium. Lásd *Carl Gutheil-Knopp-Kirchwald*: Vom K.K. Ministerium für soziale Fürsorge zum Bundesministerium für soziale Verwaltung. Die Entwicklung des Österreichischen Sozialministeriums. Wien 1998.

megnyilatkozások sorát is olvashatjuk, amelyek partnerként tekintettek a szociáldemokrata pártra, sőt az ipar – munkások és munkaadók – érdekközösségét hangsúlyozták a mezőgazdasági érdekcsoportokkal és az ő érdekeiket kiszolgáló kormánnyal szemben.³⁰ A választójog korlátozottságának a szerzők szerint az volt az oka, hogy a kormányzat és az agráriusok tartottak a „joghoz juttatott ipari munkásságnak az ipari tőkével való szövetkezésétől”.³¹ A GYOSZ magát ugyanúgy hatalmon kívülként pozícionálta, mint a munkásokat. Őket az 1901-es összeférhetlenségi törvény zárta ki a parlamentből, a munkásságot pedig a korlátozó választójog.³² A GYOSZ, szükségesnek tartva az ipari érdekeltségek megfelelő parlamenti képviselétét, nemcsak az összeférhetlenségi törvény módosítását követelte, hanem a munkásság választójogát is.³³ Még a városi társadalmi csoportoknak – megint csak munkásoknak és munkaadóknak – egy, az agrárius blokkal szemben álló egységes politikai blokkba való tömörülését is felvetették.³⁴ 1918 elején azt hangsúlyozták, hogy a munkások és munkaadók útja sokszor egymás mellett fut a politikában, s úgy vélték, hogy az új választójog alapján megválasztott parlamentben majd támaszai lesznek egymásnak. Ifj. Chorin Ferenc az új, a munkások jelentős részének is választójogot biztosító törvény elfogadása után azt javasolta, hogy kezdjék el felmérni, mely kerületekben nyílna lehetőség „iparos képviselőjelöltek” számára.³⁵ A GYOSZ együttműködési készségére nem érkezett érdemi válasz, amit a szervezet vezetői keserűen konstataáltak. A bolsevik forradalom után pedig aggódni kezdtek, hogy a szociáldemokrata vezetők Magyarországon sem fogják tudni útját állni egy hasonló fordulatnak.³⁶

Az erőeltolódások következménye: forradalom az összeomlásban

Amikor a háború végén bekövetkezett az összeomlás, a politikai hatalom a szociáldemokrata párt bázisának megelőző szélesedése nyomán szinte automatikusan hullott a párt ölébe. Bár 1918–1919 telén egy koalíciós kormány állt az ország élén, annak legerősebb pártját egyértelműen a szociáldemokraták adták.³⁷ A kor-

³⁰ A kormány agrárius elkötelezettségéről és a Népszava ezt elítélő cikkéhez való csatlakozást lásd Szemle. Magyar Gyáripar 5. (1915) 8. sz. 3.

³¹ Szemle. Magyar Gyáripar 5. (1915) 24. sz. 3.

³² Szemle. Magyar Gyáripar 7. (1917) 3. sz. 1–2.; Szemle. Magyar Gyáripar 7. (1917) 11. sz. 2., 10.; A sajtó és az összeférhetlenségi törvény reformja. Magyar Gyáripar 8. (1918) 6. sz. 11–12.

³³ Szemle. Magyar Gyáripar 6. (1916) 20. sz. 2–3. Itt a közéletmezés példájával indokolták, miért kell munkásoknak és munkaadóknak egyaránt bekerülniük a parlamentbe.

³⁴ Szemle. Magyar Gyáripar 6. (1916) 14–15. sz. 1–2.

³⁵ Szemle. Magyar Gyáripar 8. (1918) 4. sz. 1–2.

³⁶ Szemle. Magyar Gyáripar 8. (1918) 2–3. sz. 2–3.

³⁷ Az MSZDP-nek ekkoriban – Hajdu Tibor szerint – 1 000 000 tagja volt. Lásd *Hajdu Tibor*: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968. 151–152. Ezt a létszámot

mányon belüli erőviszonyoknál fontosabb volt azonban, hogy a társadalomban, különösen Budapesten és környékén a szociáldemokrata szervezetek társadalmi hatóköre minden korábbinál tágabb volt. Miközben az ipar szempontjából lényeges minisztériumok szociáldemokrata politikusok kezében voltak, a szakszervezeteknek a munkásság számára rendkívül kedvező kollektív szerződéseket sikerült kötniük, amelyek egyúttal minden munkás számára kötelezővé tették a szakszervezeti tagságot, mivel a gyárak szervezeten kívüli munkást nem alkalmazhattak³⁸. A hozzájuk kapcsolódó fogyasztási szövetkezet rendkívül kedvező feltételekkel tudott árut beszerezni, ami az általános nyersanyag- és élelmiszerhiány viszonyai között komoly előnyt jelentett. Ezzel egyidőben a középosztályi fogyasztási szövetkezetek a beszerzés ellehetetlenüléséről panaszkodtak.³⁹

1919 elején egyes gyárakban a munkásság már a kollektív szerződésekben foglaltakon túlmenően is diszponálni kezdett az üzemek fölött, beleértve a termelés irányítását is. A tulajdonosok és vállalatvezetőségek úgy látták, hogy egyszerűen kicsúsznak a gyárak a kezükből. A kritikus pillanatban a szakszervezetek vezetése nem is próbált a radikalizálódó munkásokkal szembe menni, inkább élére állt azoknak a törekvéseknek, amelyek a munkaadóktól való teljes megszabadulást célozták.⁴⁰ A Tanácsköztársaságban – amelynek a hazai és nemzetközi politikai folyamatokba való beágyazódásával itt nem foglalkozhatunk – 1919. március végétől a szociáldemokrata intézményrendszer végül valóban megpróbálta átvenni a hétköznapi élet menedzselését minden téren. Államosították az üzemeket. Az addig paritásos alapon működő társadalombiztosítási intézményekből egyszerűen kirakták a munkaadók képviselőit. A fogyasztási szövetkezetüknek elvileg az egész főváros kereskedelmét át kellett vennie, s vezetője a kömmün közellátásügyi népbiztosa lett.⁴¹ Ez egyedi jelenség volt az első világháborút követő európai társadalmi és politikai válsághullámban, mert bár az másutt is megtörtént, hogy bolsevik ideológiájú pártok átvették a hatalmat (vagy erre kísérletet tettek), ám más országokban a szociáldemokrata pártokhoz és a szakszervezetekhez kapcsolódó intézményrendszer ilyen társadalmi-hatalmi túlterjeszkedésére nem

elsősorban a szakszervezetekbe való beáramlásnak köszönhető, hiszen a pártnak közvetlenül csak kevés tagja volt, a szakszervezetbe belépők viszont gyakorlatilag a pártnak is tagjai lettek, és fizették a pártadót.

³⁸ 1919 márciusában a Vas- és Gépgyárak Országos Egyesülete által kötött kollektív szerződés. MNL OL Z 435. 2. cs. 19. t. További kollektív szerződésekről tudósít más gazdasági ágakból: Kollektív szerződések. Munkásügyi Szemle 10. (1919). 2. sz. 103–104., valamint *György Ernő*: Kereskedelmi alkalmazottak és magántisztviselők. Bp. 1919. 33–36.

³⁹ A középosztályi Háztartás Fogyasztási Szövetkezet nehézségeiről a központi forrásokból való beszerzés terén lásd Háztartás Szövetkezet MNL OL Z 816 2. kötet. 2. t. Igazgatótanácsi ülés 1918. dec. 21. és 1919. jan. 3.

⁴⁰ *Péteri György*: A Magyar Tanácsköztársaság ipari irányítási rendszere. Bp. 1979. 32–35.

⁴¹ *Bódy Zsombor*: Szociálpolitika és szociáldemokrácia i. m. 1457–1475.

történt kísérlet. Közép-Európában máshol, mindenekelőtt Németországban és Ausztriában e munkásszervezetek átfogták, és mintegy a polgári rétegekkel szemben egy ellentársadalomba integrálták az ipari munkásságot. Ennek a szervezeti hálóknak pedig a munkáspárt jelenléte a politikai térben biztosított megfelelő működési garanciát. Ezekben az országokban azonban a munkásságot átfogó szervezeti háló nem próbálta meg felszámolni a gazdaság piaci működés módját, és nem akarta kiszorítani a gazdasági és politikai döntéshozatali folyamatokból a nem munkás társadalmi csoportok képviselőit.⁴²

Magyarországon ezzel a kísérlettel az eredetileg a munkásságra épülő szervezeti hálózat már túlnőtt a lehetőségein. Amikor a Tanácsköztársaság összeomlása bekövetkezett, a munkás társadalmat átfogó intézményrendszert súlyos csapások érték. A szociáldemokrata párt, amikor erre az 1918-as összeomlás után lehetőség nyílt, nem a munkajogi vagy szociálpolitikai jogszabályok rögzítésével igyekezett javítani bázisa helyzetén, hanem szervezeti hatalmi helyzetének erősítésével. Ez azonban a politikai folyamatokban nem bizonyult maradandónak, a túlfeszített hatalmi törekvések kudarchoz vezettek.⁴³ Bár a budapesti agglomerációban a munkásság meghatározó súllyal rendelkezett, Magyarország mégis alapvetően agrárország volt, s ez lehetetlenné tette az ipari munkásság szervezeteinek, hogy politikai uralmukat stabilizálják.

A falusi társadalom belső konfliktusai a háború nyomán

A falusi társadalomban zajló folyamatok részben más természetűek voltak, mint az ipar világára jellemző háborús változások. A háború és a mozgósítás nagymértékben hozzájárult a korábbi – amúgy is átalakulóban lévő – paraszti életforma bomlásához. A magyar agrártársadalom egyik jellegzetessége az volt, hogy a mezőgazdaságból élők hatalmas tömegéhez képest viszonylag kevesen voltak azok, akik kisméretű, családi keretek között művelt gazdaságukból fenn tudták tartani magukat és a családjukat. Ezzel szemben igen széles volt az egy-két hektáron gazdálkodó és a teljesen nincstelen napszámos vagy cseléd réteg. Különösen ez utóbbiak helyzete volt nehéz, s emiatt már a háború előtti bő negyedszázadban is kialakultak feszültségek. A probléma gyökere demográfiai jellegű volt. A demográfiai átmenet kibontakozásával nőni kezdett a falusi népesség, miközben nem gyarapodott – sőt inkább csökkent – a munkaalkalmak száma. (Véget értek ugyanis a nagy infrastrukturális beruházások, vasútépítések, folyamszabályozások,

⁴² *Julia Angster*: Konsenskapitalismus und Sozialdemokratie. Die Westernisierung von SPD und DGB. München 2003.; *John Horne*: Labour at War. France and Britain 1914–1918. Oxford 1991.

⁴³ *Zsombor Bódy*: A delay in the emancipation of labour i. m. 204–230.

amelyek a 19. század végéig részben lekötötték a mezőgazdaságban feleslegessé váló munkaerőt.) Az úgynevezett agrárszocialista mozgalmak – aratósztrájkok, helyi zendülések, szervezkedések – már 1914 előtt is több mint két évtizeden át foglalkoztatták az államhatalmat, amely részben szociálpolitikai intézkedésekkel, részben pedig erővel próbált meg ezeken úrrá lenni.⁴⁴

A háborús mozgósítás az agrárnépesség helyzetére ellentmondásos hatást gyakorolt. A sorozás nagymértékben érintette ezt a csoportot, mivel az ipari munkásokat – a haditermelés érdekei miatt – sokkal gyakrabban mentették fel (vagy vezényelték őket az eredeti üzemükbe munkavégzésre). A férfiak távolléte komoly zavarokat okozott a falusi társadalomban, a gazdálkodás és a családi élet rendjében. A hatósági élelmiszer-rekvirálások – amelyek a városi jegyrendszer másik oldalát jelentették – ugyanakkor sértették a paraszti mentalitást.⁴⁵ Ám a mezőgazdaság ezzel együtt is a háború nyertese volt. A rekvirált mennyiségek feletti termények eladásából a nagy- és kisbirtokosok egyaránt megnövekedett bevételekre tettek szert, sok korabeli tudósítás számolt be a feketepiacon szerzett magas jövedelmekről.⁴⁶ A háború végén és az azt követő időszakban sok gazdálkodó korábbi adósságait elértéktelenedett pénzben könnyedén ki tudta fizetni. Mindez együtt a korábbinál nagyobb öntudatot és mozgásteret biztosított a földet birtokló parasztságnak, miközben ösztönözte is őket az önálló, saját érdekeket követő fellépésre, amit addig alig ismertek a körükben. Ennek köszönhetően erősödött meg a Kisgazdapárt, amelynek bár háború előtti gyökerei voltak, az országos politikában csak a háború végére vált tényezővé.⁴⁷ Ahogyan a városokban a munkások és alkalmazottak a szociáldemokrata párt szervezeteiben gyülekeztek, úgy sorakoztak fel a parasztságot a párt mögé. A kisgazdapárt és a mögötte álló paraszti és vidéki társadalomba beágyazott értelmiségi rétegek azonban távolról sem képezték az agrárnépesség egyetlen meghatározó csoportját. A széles birtoktalan rétegek, cselédek és napszámosok az önállóan gazdálkodóktól eltérő helyzetben voltak, s a háborús mezőgazdasági konjunktúrából jóval kevesebb hasznot tudtak húzni, miközben a háborús emberveszteségek nagy arányban sújtották őket. Másrészt a nagyobb birtokosok megpróbálták a vidéki népesség feletti befolyásuk megőrzése

⁴⁴ *Gunst Péter*: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Bp. 1987.; *Gyáni Gábor*: Nyugtalan századvég: az agrárszocializmus új megközelítése. In: *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás*. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula 1994. 9–20.

⁴⁵ *Bódy Zsombor*: Ungarn als Sonderfall des mitteleuropäischen Agrarismus in der Zwischenkriegszeit. In: *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960*. Hrsg. Helga Schultz – Angela Harre. Wiesbaden 2010. 105–119.

⁴⁶ *Csiki Tamás*: Piac és feketepiac a falusi társadalomban az első világháború idején. In: *Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2017–2018. Hitel – bank – piac*. Szerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp. 2018. 283–303.

⁴⁷ *Benigna von Krusenstjern*: Die ungarische Kleinlandwirte-Partei. 1909–1922/1929. Mainz 1981.

érdekében a Kisgazdapárt szervezeteinek térnyerését ellensúlyozni. E célból hívták életre a Földműves Pártot, amely a Gazdaszövetség kezdeményezésére jött létre.⁴⁸ Ez szervezeteit a Kisgazdapárttal versengve igyekezett kiépíteni. Az agrárnépesség csekély vagyónú vagy vagyontalan, bérmunkából élő széles rétegei azonban egyik párthoz sem tudtak automatikusan kapcsolódni. Ők alkották a vidéki népesség leginkább elégedetlen csoportját.⁴⁹ Őket a szociáldemokrata párthoz kötődő mozgalmak igyekeztek elérni. Az agrárszegénységhez tartozó, 1918 novemberében visszaözönlő volt katonák – akik gyakran fegyverrel érkeztek, s a háború folyamán hozzászórtak az erőszakhoz – gyakran váltak az ekkoriban országszerte megfigyelhető lázongások kezdeményezőivé. E mozgalmak a rekvirálások, illetve a sorozás végrehajtása miatt ellenszenvessé vált helyi közigazgatás, valamint a közép- és nagybirtokok ellen irányultak.⁵⁰ A háborús veszteségek, a hadigazdálkodás általuk visszásnak érzett formái és a vidéki társadalom tekintélyhierarchiájának megrendülése nem csak diffúz mozgalmakban jelentkezett. Helyenként kísérlet történt megszervezésükre is, amikor a szociáldemokrata párt földkérdésben radikális szárnya agitátorainak fellépése nyomán egészen próbálta meg a nagybirtokokat ellenőrzése alá vonni, s a föld felosztása nélkül azokat egyben tovább üzemeltetni. Különösen éles konfliktusra került sor Somogy megyében, ahol a mozgalom éle kifejezetten a Kisgazdapárt ellen irányult.⁵¹

Az agrártársadalommal kapcsolatos problémák rendezését célozta 1918–1919 telén az a hosszú tárgyalássorozat, amelyet a kormányzat kezdeményezésére valamennyi politikailag értelmezhető szerveződéssel bíró érdekelt fél bevonásával tartottak egy földbirtok-reform törvény és általában a háborút követő agrárpolitika kialakítása céljából.⁵²

A tárgyalás, a 20. században egyedülálló módon összehozta egy vitára az agrárpolitikai erőter valamennyi szereplőjét, különféle szervezetek képviselőit és a legkülönbözőbb irányultságú mezőgazdasági szakembereket. Köztük volt Darányi Ignác és több volt és leendő mezőgazdasági miniszter is. Buza Barna megnyitójában le is szögezte, hogy az egyes résztvevőket ugyan egy világ választja el egymástól, de ennek ellenére – a nemzet érdekében – kompromisszumra kell jutniuk, még ha ennek során a részérdekek minden oldalon szükségszerűen sérülni is fognak. A pillanatnyi társadalmi állapotokat és az adott politikai helyzetet figyelembe véve, a meglévő

⁴⁸ Sipos József: A pártok és a földreform 1918–1919-ben. Bp. 2009. 116–119.

⁴⁹ Kínálly István: Nagyatádi Szabó István emlékkönyv. Bp. 1995.

⁵⁰ Kató István: Az 1918-as novemberi parasztmozgalmak. Századok 90. (1956) 394–415.; Szemere Vera: Az agrárkérdés 1918–1919-ben. Bp. 1963.; Hajdu T.: Az 1918-as magyarországi i. m. 91–95.

⁵¹ Sipos J.: A pártok és a földreform i. m. 222–241.

⁵² Értekezlet a birtokreformról a földművelésügyi minisztériumban 1918. november 20-tól november 29-ig. Bp. 1918.

birtokstruktúra nagymérvű átalakításának szükségességét minden résztvevő elfogadta, beleértve azokat is, akik ennek csak kárvallottjai lehettek. A nagybirtok képviselői – Bernát István⁵³, Rubinek Gyula⁵⁴, Pallavicini György örgróf⁵⁵ – azért szót ejtettek a nagybirtokok gazdasági előnyeiről is, és hangsúlyozták, hogy egyes ágazatokban termelékenyebb, mint a kisbirtok, ami a városok élelmiszer-ellátása és az export szükségessége miatt nem lebecsülendő adottság. A nagybirtok gazdasági előnyeivel a baloldali teoretikusok is egyetértettek (például Varga Jenő⁵⁶, Ágoston Péter⁵⁷), ők azonban érezhetően annak a lehetőségét keresték, hogy miként lehetne minél inkább elmozdulni a magántulajdontól a köztulajdonlás felé, csakúgy mint a mindenhol a georgeismus⁵⁸ ígét hirdető Pikler J. Gyula. (Ezt részben magas adóztatással is elképzelhetőnek tartották.) Szerintük a föld megművelésének össztársadalmi célokat kellene szolgálnia, s olyan javaslatokat fogalmaztak meg, amelyek voltaképpen a parcellázás elkerülését, a falusi magántulajdon erősödésének megakadályozását célozták. Csizmadia Sándor⁵⁹ ki is mondta azt, amire az előbbiek csak utaltak, hogy a parcellázás csak „reakcióssá” teszi az érintetteket, s minél több földet kell köztulajdonban tartani. Dániel Arnold⁶⁰ ehhez azt fűzte hozzá, hogy a kérdés éppen az, hogy az állami, községi és más közösségi tulajdonban lévő nagyobb birtokokat mennyire „a nép” képviselői kezelik. Ezzel a felfogással szemben Nagyatádi Szabó István és mások is a parcellázás szükségességét hangoztatták. A Kisgazdapárt vezetője kifejtette, hogy azokat a kisgazdaságokat kell kikerekíteni, ahol van ház, istálló, pajta, gazdasági eszközök, csak a családi munkaerőhöz képest elegendő föld nincs. Cselédeknek ezzel szemben szerinte problémás lenne földet adni, hiszen ők tőke és eszközök hiányában nem tudnák azt megmunkálni, s ha közösen kapnának nagyobb birtokokat, ahogy azt a szociáldemokraták javasolják, a kollektív, kommunisztikus kezelés sem működne körükben. Ráadásul a megmaradó nagyobb

⁵³ Az agrárius mozgalmak magyarországi elindítójának, Károlyi Sándor grófnak munkatársa, a Gazdaszövetség igazgatója (később elnöke), a Hangya szövetkezetek egyik alapítója és vezetője, továbbá számos más agrárius szervezet és vállalkozás résztvevője, országgyűlési képviselő.

⁵⁴ Az OMGE, azaz a nagybirtok érdekszervezetének igazgatója, országgyűlési képviselő.

⁵⁵ Nagybirtokos, országgyűlési képviselő, 1919-ben a bécsi ellenforradalmi komitét tagja, 1919 őszén a Dunántúli kormánybiztosa, a Horthy-kor nagy részében ellenzéki képviselő liberális-legitimista alapokon.

⁵⁶ Közgazdász, újságíró, a szociáldemokrata párt baloldalához tartozott, később a Tanácsköztársaság pénzügyi népbiztosa. 1964-es haláláig a Szovjetunióban élt és dolgozott vezető gazdasági szakemberként.

⁵⁷ Jogász, radikális párti, majd szocialista politikus, később a népbiztos perben halálra ítélték, de a szovjet-orosz fogolycseré egyezmény keretében kiváltották.

⁵⁸ Orvos, statisztikus, a Henry George elképzelései alapján álló telekérték adó hazai propagálója. A georgeismus szerint a föld mint természeti adottság köztulajdon kell, hogy képezzen, s ezért a köztulajdonban lévő területeket tartós bérletként kellene hasznosítani, vagy pedig a magántulajdonban lévőket hozadékuknak megfelelő adóval megterhelni.

⁵⁹ Újságíró, költő, a szociáldemokrata földmunkásmozgalom szervezője, ekkoriban földművelésügyi államtitkár.

⁶⁰ Újságíró, közgazdász, szociáldemokrata agrárszakember.

birtokoknak is szükségük lesz munkáskezekre. (A jelenlévő szociáldemokraták tiltakoztak Nagyatádi beállítására ellen, s hangsúlyozták, hogy nem a nagybirtokok cselédekkel való közös műveltetése a pártjuk programja. Ez formálisan igaz is volt, de a pártban létezett egy áramlat, amely ténylegesen is foglalkozott azzal, hogy mezőgazdasági cselédekből szövetkezeteket szervezzen a nagybirtokokon, s ez az igény az értekezlet egyes baloldali résztvevőinek hozzászólásaiban is felsajlott.)

Annak megítéléséről, hogy milyen földeket kell elsősorban felosztani, megoszlatni a vélemények. Míg az egyik oldal – jellemzően a nagybirtok képviselőiben – azt hangoztatta, hogy az egyházi birtokokkal, részvénytársasági birtokokkal, hadimilliomosok újonnan vásárolt birtokaival kell kezdeni a felosztást, mások ezt vitatták. Dániel Arnoldnak az volt a véleménye, hogy mivel a földbirtok a politikai hatalom alapja, így a demokrácia érdekében éppen a magánagrabirtokon kell kezdeni a földosztást. Kunfi Zsigmond pedig azt hangsúlyozta, hogy az évszázadokkal ezelőtti háborús érdeméért kapott birtokok eredete semmivel sem „nemesebb”, mint azok a birtokok, amelyeket hadinyereségből vásároltak az elmúlt években. Többeknek az volt az álláspontja, hogy nem a birtokok jellegéből kell kiindulni, hanem abból, hogy hol vannak az igénylők, s nekik kell földet kapni a rendelkezésre álló nagyobb birtokokból, tekintet nélkül arra, hogy azok milyen tulajdonban vannak.

Egy külön szálát képezte a vitának a középbirtokok kérdése. Sokan egyetérttek azzal, hogy ezeket lehetőleg kímélni kellene, mert azok az agrármodernizáció fontos tényezői. Ám a középbirtokok rendszerint a falvak határában terültek el, míg az igazi nagybirtok gyakran a falvaktól távol feküdt, ahol az uradalmi központokban, majorságokban letelepített cselédek művelték őket. Így a falvak kisbirtokosainak megerősítése szükségképpen elsősorban a középbirtokokból történhetett volna. Olyan ötlet is felmerült, hogy a középbirtokosokat a nagybirtokokból kellene kárpótolni olyan földekből, amelyeket utóbbiak vagyonadó formájában leadnak. Abban elvileg egyetértés volt, hogy a földet a juttatásban részesülőknél nem ajándékba kell kapniuk, hanem az árát meg kell fizetniük, a volt tulajdonosoknak pedig kárpótlást kell kapniuk. A birtokos parasztság erősítését szolgáló kiscgazdapárti javaslat mellett az egyik legfontosabb érv az volt, amit Nagyatádi is hangoztatott, hogy a parasztnak tudnak kompenzációt fizetni a birtokosoknak, mert rendelkeznek ehhez anyagi eszközökkel. Ez burkoltan annak elismerését jelentette, hogy a háborús konjunktúrának a parasztság is haszonélvezője volt.

Azt az elvet, hogy a földért fizetni kell, a birtokosoknak pedig kárpótlás jár – ez volt a kormány hivatalos álláspontja is –, senki sem támadta, bár ennek kivitelezése számos technikai problémát fölvetett (például a háborús földárváltozások és az infláció miatt). A szociáldemokraták képviselői azonban éreztették, hogy a kérdést másként is lehetne rendezni, Kunfi pedig leszögezte, hogy az egész földreformnak mégis csak az a célja, hogy a szegények jól járjanak, s ez nem megy

anélkül, hogy a gazdagok ne veszítsenek vagyonukból. A szociális egyenlőtlenségek csökkentésének szükségességével még Rubinek is egyetértett amikor azt javasolta, hogy 1000 hold maradjon a megtartható nagybirtok határa. Egy ekkora birtok már lehet az intenzív termelés kerete, szolgálhatja a mezőgazdaság fejlődését, tulajdonosa részt vehet a közéletben, pártolhatja lakóhelyének rászorulóit, de annyit már nem jövedelmez, hogy azt a birtoktól távol semmittevésben lehetne elpazarolni. (Ezzel a birtokaikkal nem foglalkozó, jövedelmeiket nagyvárosi luxusfogyasztásban elverő arisztokratákkal szembeni gyakori vádra utalt.)

A vita végül – miközben az ország számos vidékén erőszakos konfliktusokra került sor a nagyobb földbirtokokon – anélkül zárult, hogy minden kérdésben kompromisszum született volna. A végleges törvényszöveg az OMGE számára túlságosan radikálisnak tűnt, ezért a földreformmal szembeni kezdeti elfogadó álláspontjukat felülvizsgálva Rubinekék elutasították azt. Ettől függetlenül azonban elindult a földreform kivitelezésének előkészítése, amit úgy tűnik, hogy elsősorban a Kisgazdapárt helyi szervezetei mozgattak.⁶¹ A törvény tényleges végrehajtására a közismert szimbolikus kápolnai kezdés ellenére – amikor Károlyi Mihály újságíróktól körülvéve megkezdte saját birtokainak felosztását – már nem került sor. 1919 márciusában a kommunista diktatúra létrejöttével átmenetileg a szociáldemokrata párt radikálisainak – és a kicsiny kommunista csoportnak – az elképzelései valósultak meg. Ez a nagy- és középbirtokok kisajátítását jelentette, de szigorúan azok fölosztása nélkül, és továbbra is a birtokokat egyben tartva, közösen kellett ezeken a földeken gazdálkodni. Ezzel a Tanácsköztársaság a falusi társadalom belső feszültségein nem változtatott, s a birtokszerkezetben nem is történtek visszafordíthatatlan változások. (Egy gyors parcellázás bizonyára más helyzetet jelentett volna.) Ugyanakkor azonban a város és falu közötti konfliktus minden korábnál élesebbé vált. Már a háború alatt elterjedt a városi lakosság körében az élelmiszer-rejtegető, a középosztályi, illetve munkás rétegek kiszolgáltatottságát kihasználó paraszt képe, amivel szemben a másik oldalon az igazságtalannak érzett rekvirálások révén a termelőket kizsákmányoló városi hatalom képzete állt. Ez a szembenállás – amelyet kiegészített számos más vallási, politikai konfliktus – helyi fegyveres összeütközések formáját is öltötte, és lényegesen hozzájárult a Tanácsköztársaság bukásához, amelyet persze egyéb belső és nemzetközi okok is siettetek.⁶² A földbirtokreform elmaradása pedig gondoskodott arról, hogy a kérdés a bukás után is a politika napirendjén maradjon, hiszen a feszültségek a vidéki társadalomban nem csökkentek.

⁶¹ Sipos J.: A földreform és a pártok i. m. 203–204.

⁶² Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969.

A konszolidáció társadalompolitikai megoldásai 1919 után

A Tanácsköztársaság bukása fordulópontot jelentett azokban a társadalmi dinamikákban, amelyeket a háború elindított. Ettől kezdve a munkásság szervezetei, amelyeket a háború annyira megerősített, hogy egy diktatúra bázisává válhattak, gyengülni kezdtek. Nem volt azonban világos, hogy miként alakul majd ki egy stabil egyensúly a városokban és a vidéki társadalomban a munkások, középéritegek, parasztok és más társadalmi csoportok között, s hogy a munkásszervezetek „túlhatalma” után meddig lendül visszafelé az inga. Ezzel összefüggésben az is kérdéses volt, hogy a lassanként stabilizálódó új államhatalom miként fogja kezelni a társadalmi konfliktusokat, s meddig vonul vissza a gazdasági és a társadalmi élet irányításának azokról a területeiről, amelyek a háború alatt közvetlen állami – azaz politikai, adminisztratív – irányítás alá kerültek. Vagyis mekkora teret enged az állam a társadalom önszerveződéseinek, a gazdaságban a piacnak a társadalom integrálásában, valamint az egyének és csoportok egymás közötti viszonyainak kialakulásában. A társadalom általános bizonytalanság érzetét a korábbi állami keret elvesztésén túl az is fokozta, hogy a pénz mint értékmérő bizonytalanná vált, ami a folyamatos infláció közepette messzemenő társadalmi következményekkel járt. Az infláció egyszerre jelentett társadalmi és politikai problémát, miközben gazdaságilag valójában éppen a megoldás volt az adott időszakban másként meg nem oldható problémákra: a költségvetési források hiányára és a gazdaságnak az új határokhoz és új nemzetközi körülményekhez való alkalmazkodásának finanszírozására.

Infláció – Társadalmi probléma és közgazdasági megoldás

A háború végéig az infláció korlátozott keretek között maradt. 1918 októberében egy aranykorona 2,32 papírkoronát ért, bár megjegyzendő, hogy a közszükségleti cikkek áraiban ennél nagyobb volt az emelkedés.⁶³ 1919 tavaszától azonban felgyorsult az infláció, s innentől – egy rövid megszakítással 1921 első felében – változó ütemben, de egészen 1924 áprilisáig folyamatosan legalább kétszámjegyű volt havi szinten is. (Olykor ennél is magasabb, egyes megugrásoknál pedig havi szinten is előfordultak több száz százalékos emelkedések.)

A kortársak számára a drágulás a társadalom különböző szereplői közötti viszonyok megzavaródását jelentette, egymáshoz mért helyzetük bizonytalanná válását. Az emberek többsége számára kérdéssé vált a pénz értékmérő funkciója, amelyen keresztül a különböző termékek és társadalmi pozíciók egymáshoz mért helyét,

⁶³ *Botos János*: A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924. *Múltunk* 60. (2015) 3. sz. 70–139.

értékét addig meghatározták. A társadalom minden rétege igényelte a drágulás megállítását, s ezt morális kérdésként fogta föl.⁶⁴ Az állandó drágulás közepette a kereskedelem vált bűnbakká (ami szorosan összefonódott az antiszemitizmus terjedésével). Általános támogatottságot élvezett az uzsora és árdrágítás ellenes törvény 1920-ban – ez lényegében csak a már a háború alatt is létező Árvizsgáló Bizottság hatáskörét és feladatait bővítette ki –, amely az „igazolt árak” érvényesülését kívánta csak engedélyezni, s bizottságokra akarta bízni az árak ellenőrzését.⁶⁵ Ez a rendszer valóban működött, bár rendkívül körülményes és bürokratikus volt, s állandó feszültségekhez vezetett, mert nem tudta követni az infláció és a piaci folyamatok gyors változásait.

Az árak stabilizálásának általános igénye abból a frusztrációból fakadt, amely a társadalom több csoportját is jellemezte. A bérből vagy fix fizetésből élők keresetük értékéért aggódhattak, a mezőgazdasági termelők azért, hogy milyen reális ellenértéket kaphatnak terményeikért, a megtakarítással rendelkezők pedig felhalmozásaik ellíllanásáért. A mezőgazdasági termelők a pénz értékének bizonytalansága miatt szívesebben őrizték élelmiszer-készleteiket egészen addig, amíg valamilyen konkrét igényük miatt pénzzé nem tették, vagy közvetlenül iparcikkre, esetleg szolgáltatásra cserélték. A városi fogyasztók viszont ezt élelmiszer-spekulációnak érzékelték, és az „élelmiszer-uzsora” megszüntetését követelték. A közép-osztálybeliek traumaként élték meg, hogy pénzüik elértéktelenedése miatt kiszolgáltatottakká váltak – a társadalmilag korábban messze maguk alatt állónak érzett – élelmiszertermelőkkel szemben, s reáljövedelmeik még a tömegüknel fogva sokkal jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező munkásokéhoz képest is elmaradtak.⁶⁶ Ez magyarázza, hogy az árak ellenőrzésére egészen szigorú javaslatok is születtek (a botbüntetés gondolata is ennek kapcsán merült fel).⁶⁷ Az infláció körülményei között általános volt az igény arra is, hogy nélkülözhetetlen árucikkekben – elsősorban élelmiszerekből – a hatóságok biztosítsanak állandó mennyiségű ellátást, illetve a megélhetés szempontjából lényeges költségek,

⁶⁴ *Martin H. Geyer: Verkehrte Welt. Revolution, Inflation und Moderne: München 1914–1924.* Göttingen 1998.

⁶⁵ Törvényjavaslat az árdrágító visszaélésekről. *Magyar Gyáripar* 10. (1920) 7–8., 15–16. Állásfoglalásuk szerint egy morálisan helyes ár meghatározása lehetetlen kísérlet volt olyan körülmények között, amikor a termelési költségek nominálisan állandóan változtak. Az infláció közepette nem az adott árucikk előállításának költségeit kellene figyelembe venni árának meghatározásakor, hanem az áru újraelőállításának jövőbeli és pontosan nem kalkulálható költségeit.

⁶⁶ A német középosztály hasonló megrázkódtatásáról lásd *Matthew Stibbe: Germany 1914–1933. Politics, Society and Culture.* Harlow 2010. Hasonló folyamatok játszódtak le Ausztriában is, lásd *Alfred Pfoser – Andreas Weigl: Die erste Stunde Null. Gründerjahre der österreichischen Republik 1918–1922.* Salzburg–Wien 2017. 73–84. Magyarországra nézve lásd *Pogány Ágnes: Két szempont a magyarországi infláció vizsgálatához (1914–1924).* *Történelmi Szemle* 30. (1987–88) 121–136.

⁶⁷ Dietz Károly, volt budapesti rendőrfőkapitány a Nemzeti Ujságban javasolta, hogy menekült tisztviselőkből és katonatisztekből szervezzenek egy ellenőrző testületet, amelynek tagjai minden nagyobb vállalkozást napról napra ellenőriznének. *Omke*, 1920. április 15. 132.

mint a lakbér, továbbra is mentesek legyenek a piaci ár alakulásától. Így a jegyrendszerrel történő élelmiszer-ellátást az ipari munkások és az állami alkalmazottak – utóbbi kategória a középosztály egy jelentős részét is átfogta –, valamint a hadirokkantak és a hadiözvegyek esetében sokáig továbbra is fenntartották.⁶⁸ Ezt egyformán igényelték a szakszervezetek, a gyáripár képviselői, akik attól tartottak, hogy az élelmiszer árak felszabadítása esetén jelentős béremelésre kényszerülnének, és a középosztályi érintettek is.⁶⁹ 1920-ban Magyarországon valamennyi szomszédos ország árainak töredéke volt a kenyér ára. A mezőgazdasági termelők viszont az élelmiszer-forgalom szabad piaci alapra helyezését kívánták. Ezt a Bethlen-kormány fokozatosan meg is valósította, s 1921 szeptemberével visszaállt az élelmiszerek szabadpiaci forgalma, bár a munkásság számára még egy éven át biztosított volt az olcsó hatósági lisztellátás, aminek nyilvánvalóan politikai okai voltak. A hadirokkantak, hadiözvegyek és közalkalmazottak kedvezményes hatósági lisztellátása egészen 1924 nyaráig fennmaradt. Az élelmiszer-forgalom szabaddá tételével a kormánynak sikerült elérnie, hogy a mezőgazdasági termelők – elsősorban a nem önellátásra termelő nagyobb gazdaságok birtokosai – úgy érezzék, hogy elfogadható a helyzetük a megkisebbedett országban az új társadalmi viszonyok között, míg a kedvezményes lisztellátás biztosításával a munkásság megélhetési viszonyait javította, hogy ezzel elkerülje a politikai feszültségek esetleges újabb növekedését.

A helyzet paradox voltát jelezte, hogy a szabadpiaci élelmiszer-forgalom visszaállítását végül is az az inflációs konjunktúra tette lehetővé, amelyet a társadalom legtöbb csoportja nehezen elviselhetőnek érzett. Az ipari vállalatok számára az élelmiszerek szabad forgalmúvá tételét elviselhetővé tette, hogy a kormány a külföldi fogyasztási áruk kiszorításával igyekezett számukra a belső piacot bővíteni, az inflációs politikával pedig forrásokat teremtett új beruházásaik számára.⁷⁰ A nagyipar képviselői szimbolikus gesztusként értékelték, hogy 1922-ben a GYOSZ alapításának 20. évfordulóján rendezett bankettjükre gróf Bethlen István miniszterelnök eljött, biztosította őket a kormány ipartámogató vámpolitikájáról, s egyúttal megnyugtatta a résztvevőket abban a kérdésben is, hogy

⁶⁸ Németországban hasonló rendszer működött. Ez persze azt is jelentette, hogy az állami kiadások aránya a GDP-hez képest rendkívül megnőtt. A háború előtt Németországban ez 15%-ot ért el, a háború végén pedig 77%-ot. Lásd *März, P.: Nach der Urkatastrophe* i. m. 114.

⁶⁹ A GYOSZ egyébként 1921 őszén az állami lisztellátás kiterjesztését tartotta szükségesnek. A munkások és a közalkalmazottak mellett szerintük a magántisztviselőknek és a kereskedőségeknek is állami lisztet kellene kapniuk. A hatósági ellátás kiterjesztése. *Magyar Gyáripár* 11. (1921) 17. sz. 5. Érvelésüket a mezőgazdasági cikkek forgalmának felszabadítása ellen lásd A hatósági ellátás kérdése. *Magyar Gyáripár* 12. (1922) 11–12. sz. 4–5.

⁷⁰ *Pogány Ágnes: A nagy háború hosszú árnyéka. Az I. világháború gazdasági következményei. In: Az első világháború következményei Magyarországon. Szerk. Tomka Béla. Bp. 2015. 257–281.*

számíthatnak a kormány támogatására a munkásság szemükben túlzónak tűnő törekvéseivel szemben.

A társadalmi erőviszonyok újrendezésnek egyik kardinális pontja az ipari munkásságnak és szervezeteinek a beillesztése volt a háború utáni új rendbe. Az 1919-ben rohamosan szerveződő középosztályi egyesületek és politikai mozgalmak, amelyek egyfajta nemzeti és középosztályi önvédelemre akartak vállalkozni, megpróbálták kiépíteni a maguk fogyasztási szövetkezeti hálózatát, és ellenőrzésük alá vonni a szakszervezetekhez kötődő, s a háborúban „nagyra nőtt” Általános Fogyasztási Szövetkezetet. Ezt szükségesnek tekintették a munkásság hatalmának megtörése, a nem szövetkezeti alapon működő – nagyrészt a zsidókkal azonosított – kereskedelem visszaszorítása, és végső soron a mezőgazdasági termelőkkel szembeni érdekvédelem szempontjából. Az *ébredők* mozgalma több olyan kísérletet is tett az ÁFSZ vezetésének megszerzésére, amelyeket bizonyos mértékig a kormány is támogatott. E törekvések azonban csak részleges eredménnyel jártak. Átmenetileg felfutott a középosztályi fogyasztási szövetkezetek taglétszáma – az 1920-as évek második felére azután jelentősen visszaesett –, de az ÁFSZ megmaradt a szakszervezetek társadalmi hatókörében, csupán azt kellett elfogadnia, hogy minisztériumi delegáltak is tagjai lehessenek az igazgatótanácsának, s így tevékenységét a kormány ellenőrizni tudja.⁷¹ Az ÁFSZ-t illető megegyezés után a Bethlen-kormány általánosan is egységre jutott a szakszervezetekkel és a szociáldemokrata párttal. Az 1921 végén kialakított megegyezés – a közismert Bethlen-Peyer paktum – alapján a szakszervezetek szabadon tevékenykedhettek a magánipar területén, de a mezőgazdaságban és az állami üzemeknél, vasútnál nem. A munkaügyi konfliktusokban a sztrájk is újra elfogadott eszköz lett, amennyiben csak gazdasági – bér, munkaidő stb. és nem pártpolitikai – célokat kívánt elérni.

Ez a megegyezés, melynek részletei sokáig nem voltak publikusak, a gyáripar vezetői körében először kisebb pánikot okozott. Attól féltek, hogy olyan sztrájkhullámot fog elindítani, amelynek során a szakszervezetek ismét részleges ellenőrzést szerezhetnek az üzemek fölött, ahogyan az 1919 elején – még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt – történt. Attól tartottak, hogy a kormányzat ismét, mint a háború alatt, az ő zsebükre próbálja meg a munkások lojalitását megvásárolni.⁷² A kormány azonban meg tudta nyugtatni a gyáripart. Bethlen miniszterelnök az említett banketten személyesen is garantálta a gyáriparosoknak a magántulajdon védelmét, és meggyőződését fejezte ki arról, hogy a szocialista gondolkodás varázsa amúgy is

⁷¹ *Bódy Zsombor*: Szervezett fogyasztás. Fogyasztási szövetkezetek Budapesten a 20. század első évtizedeiben. In: A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Pápa 2004. augusztus 27–28. Szerk. Hudi József. Bp.–Pápa 2007. 261–266.

⁷² *Chorin Ferenc*: Az ipar és a munkáskérdés. Budapesti Hírlap, 1922. január 6. 1.

megtört, már nem hordozza a gyökeres változásnak azt az ígérését, még híveinek szemében sem, amely a társadalom minden problémájára megoldást jelentene.⁷³ Emiatt pedig vonzereje az 1918 előttihez képest megfogyatkozott. Az a tény, hogy a miniszterelnök a GYOSZ bankettjén az ország két legismertebb zsidó üzletembere – Weiss Manfréd és id. Chorin Ferenc – között foglalt helyet, önmagában véve is szimbolikus jelentőségű volt a zsidó nagypolgárság, de talán az egész magyarországi zsidóság helyzetét illetően. Azt jelezte, hogy a kormányzat részéről nem lehet a továbbiakban antiszemita politikára számítani.

A vidék konszolidációja: földreform és a mezőgazdasági kamarák megszervezése

Nem csak az ipar és a mezőgazdaság, a városi és a vidéki társadalom közötti konfliktusokban kellett valahogy egyensúlyt találni. A vidéki társadalomnak a háború nyomán felbolydult belső erőviszonyai is stabilizálásra vártak. 1920-ban, a Tanácsköztársaság után azonban az a kérdés volt napirenden, hogy ez miként történjék meg az új viszonyok között. Amint a nagybirtok orgánuma, a *Köztelek* fogalmazott, a Tanácsköztársaságnak az az egy érdeme elvitatathatlan volt, hogy maga alá temette a Buza Barna-féle földreform-törekvéseket.⁷⁴ A Kisgazdapárt Nagyatádi Szabó-féle vezetése, amely a választások nyomán számottevő parlamenti súllyal rendelkezett, most is azt képviselte volna, amit már 1918 végén, miszerint a földreformnak a paraszti gazdaságok életképességét kell szolgálnia. Ezzel az állásponttal szemben azonban ekkor már nem a szociáldemokraták álltak, akik a föld nélküli mezőgazdasági munkások nevében – és részben őket akciókra szervezve – 1918 telén még az ellenpólust képezték, hanem immár a nagybirtoknak a földreformmal szemben valójában ellenséges képviselői.⁷⁵ A földreform szükségességét persze utóbbiak sem vonták kétségbe. Igaz, nem titkolták, hogy szerintük az gazdasági szempontból akár még károsnak is tekinthető, s szociális szempontokból sem feltétlenül támogatható. Úgy vélték, hogy valójában csak a politikai kényszerűség, a vidéki társadalom – általuk is érzékelt – belső feszültségeinek enyhítése, a földosztó várakozások és igények kezelése miatt

⁷³ A lakoma. Magyar Gyáripár 12. (1922) 13–14. sz. 12–14.

⁷⁴ A kommunista gazdálkodás a földművelésügy terén. *Köztelek* 29. (1919) 11. sz. 232. „Ha tárgyilagossak akarunk lenni, akkor egy előnyét is el kell ismernünk a kommunizmusnak és ez az, hogy a Buza Barna-féle szerencsétlen földbirtokpolitikának az akkori szellemben való végrehajtását megakadályozta.”

⁷⁵ *Bódy Zsombor*: Weder Demokratisierung noch Diktatur. Die kontrollierte Politisierung der ländlichen Unterschichten im Ungarn der Zwischenkriegszeit. In: *Agrarismus und Agrarreliten in Ostmitteleuropa*. Hrsg. Eduard Kubu et al. Berlin–Praha 2013. 225–252.

elkerülhetetlen a reform.⁷⁶ Ebből a megfontolásból a földosztás kedvezményezettjeinek a vagyontalan mezőgazdasági munkásokat kívánták megtenni. Belőlük viszont nem lehetett családirag gazdálkodó parasztokat formálni, hiszen ehhez a földjuttatás nem lett volna elég, szaktudással sem rendelkeztek és a gazdálkodás elindításához szükséges tőkájuk is hiányzott. A birtokos paraszti koncepció melletti érv éppen az volt, hogy ők mindezzel rendelkeztek. A nagybirtok érdekeinek megfelelő koncepció azonban nem is működőképes gazdaságokat kívánt létrehozni. A nincstelenek számára való pár holdas juttatás – például házhely és konyhakert formájában – már úgy is nagy jelentőségű esemény volt, hogy önálló egzisztenciát valójában nem teremtett, hisz azoknak, akik korábban semmilyen ingatlannal nem rendelkeztek, ez is életvitelük gyökeres átalakítását eredményezte, nem is szólva az ingatlanbirtoklás jelentette presztízsemelkedésről a vidéki társadalomban. Ennek révén a feszültségek tehát úgy voltak csökkenthetőek, hogy a birtokoknak továbbra is rendelkezésre állt nagyszámú olcsó munkaerő, hiszen a juttatott házhely vagy csekély földterület mellett az érintettek továbbra is rászorultak munkaerőjük áruba bocsátására.

Ez a nincsteleneknek kedvező álláspont azonban – habár a *Köztelek*ben olvasható volt – nem nyilvános vitában ütközött meg a Nagyatádi-féle földbirtokreform koncepcióval. A Nemzetgyűlés 1920. évi ülésein a nagybirtok védelmében alig hangzottak el felszólalások, annál több kritizálta a nagybirtokot és szólt pártolólá a kisbirtokról. Különösen keresztényszocialista oldalról szidalmazták – gyakran nyíltan – az arisztokráciát.⁷⁷ A nemzetgyűlésben elhangzó szociális megfontolásokkal eltelt és nagybirtokellenes megnyilatkozások alapján azt várhatnánk, hogy a törvényhozás egy aránylag radikális földreform törvényt fogadott el.⁷⁸ Mint ismeretes nem így történt. A házhelyek kiosztásáról mint sürgős feladatról aránylag hamar született egy törvény, amelyet azzal indokoltak, hogy a komolyabb előkészítést igénylő, komplikáltabban megalkotható földreformtörvény előtt is szükség van a falusi szociális feszültségek kezelésére. Az elfogadott törvény értelmében 400–600 négyszögöles házhelyekre és egy-két holdas kishaszonbérletekre lehetnek jogosultak a hadiözvegyek, hadirokkantak, nagykorú hadiárva, mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok, amennyiben nem rendelkeztek saját házzal. A községi képviselő-testületek azonban titkos szavazással kizárhattak bárkit

⁷⁶ *Remenyik Imre*: Ké legyen a nagybirtok? *Köztelek* 30. (1920) 17. sz. 304.; *Köztelek* 30. (1920) 17. sz. 443–444. Az érvelés szerint minden 100 hold felosztott nagy- és középbirtok tíz munkahely elvesztésével jár, s a helyükön keletkező családi gazdaságok nem piacra, főként nem exportra termelnek. Lásd még *Czettler Jenő*: A birtokreform. *Új Magyar Szemle* 1. (1920) 2. sz. 136–145.

⁷⁷ Elsősorban Griger Miklósé. Lásd Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója IV. kötet. Bp. 1920. 72. ülés. 72–77. és 75. ülés 162–167.; VI. kötet. 121. ülés 261–276.

⁷⁸ További nagybirtokellenes megszólalásokat idéz a nemzetgyűlési vitákból *Nagy József*: Földbirtokpolitika Magyarországon a két világháború között. Eger 2003. 37–39.

a juttatásból, ha alkoholizmus, rendezetlen életmód vagy forradalmi magatartás miatt méltatlannak ítélték arra valakit. Az 1920. évi XXIX. tc. valójában ki is jelölte a csapásirányt, amelyen a továbbiakban a földreformtörvényt előkészítették.

Az előkészítő munkálatok a földművelésügyi miniszter, Rubinek Gyula kezében futottak össze, aki egész pályáját az OMGE, vagyis a nagybirtok érdekszervezetéhez kapcsolódva futotta be. A törvénytervezet szövegét ez alkalommal is részletesen megtárgyalta egy értekezlet. A résztvevők köre azonban látványosan különbözött az 1918. novemberi megbeszélés-sorozaton résztvevőkéttől. Az ott jelenlévők jó része ekkor már emigrációban, esetleg börtönben volt. Helyettük viszont részt vettek a vármegyei mezőgazdasági bizottságok képviselői, illetve a katolikus egyház reprezentánsa, mégpedig Csernoch János bíboros hercegprímás, esztergomi érsek személyében. Utóbbi jelenléte egy törvénytervezet egyeztetésén nem volt szokásos. Nem csak a különféle baloldali kötődésű érdekeltek és szakértők hiányoztak azonban az értekezletről. Nagyatádi sem volt jelen, aki nemcsak minisztertársa volt a kormányban Rubineknek, hanem elvben egy pártba is tartoztak. Az ő álláspontját is csupán ketten közvetítették: Neubauer Ferenc, egy kisbirtokos szövetség küldöttéként és Henzer István, akiknek nem állt módjában nyomatékkal képviselni az eredeti kisgazda terveket. A jelenlévők messze többségének véleménye szerint csak csekély juttatásokat szabadna a törvénynek lehetővé tennie: a házhelyeken kívül maximum 2–3 holdat. Ezt Csernoch bíboros hercegprímás – aki a részletkérdésekhez is aktívan hozzászólt, s személyében kifejezetten szegény származású volt – úgy fejezte ki, hogy a juttatásnak maximum akkora méretűnek szabad lennie, amin egy vagy két kecske, azaz igénytelen állat eltelepszik.

Az eredeti kisgazda álláspont képviselői hangot adtak annak a nézetüknek, hogy a „zselléreknek” csupán házhelyet kellene adni, földet pedig azoknak, akiknek már van legalább 4–5 holdjuk, azért hogy elérjék a 15–20 holdas gazdaságok méretét, ahol már lehet szarvasmarhát is tartani – ami takarmánytermelést is feltételezett, s a valóban önfenntartó családi gazdálkodás küszöbe volt –, hisz nekik van ehhez szaktudásuk és eszközeik (Henzer), illetve mert az ő munkaerejük kihasználatlan, nem is beszélve arról, hogy a háborús felhalmozásnak köszönhetően most fizetni is tudnak a földért (Neubauer). Ekkor nem egyszerűen elutasításban részesültek, hanem az értekezlet szinte összes résztvevője megbélyegezte őket. Elfogadhatatlannak minősítették, hogy éppen a teljesen nincsteleneket akarnák megfosztani a juttatás lehetőségétől, és a súlyosan lejáratos bolsevik jelzöt is megkapták, amiért egy osztálynak, a kisbirtokosoknak akarnak privilégiumokat, s ezáltal osztályuralomra törnek és „parasztszocializmust” akarnak. A vita másik szála a kisbirtok termelékenysége volt. Számos résztvevő leszögezte, hogy a nagybirtok termelékenyebb, s hogy a háborús beszolgáltatások idején csak a közép- és a nagybirtokokra lehetett számítani. Ezzel szemben Neubauer és Henzer megpróbálták kimutatni, hogy

számos termék esetében a kisbirtok a termelékenyebb (utóbbi példái saját szűkebb pátriájából, a tatai járásban intenzív tejjagdálkodást folytató parasztgazdaságokról szóltak, amelyeknek a térségbeli bányavállalat biztos piacot jelentett). Ebben a kérdésben Sokorópátkai Szabó István is melljük állt, mivel szerinte a kisbirtok az ő Győr vármegyei vidékén is intenzíven termelt, arról nem is beszélve, hogy ahol ez az országban nincs így, ott megfelelő képzéssel emelni lehetne a gazdálkodás színvonalát. (Különbén Sokorópátkai is megbélyegezte a Nagyatádi-féle álláspont két reprezentánsát, parasztdiktatúra igényével vádolva őket.)

A jelenlévők nagy része egyetértett tehát abban, hogy földet alapvetően a nincstelének kell adni, és nem az a cél, hogy olyan gazdaságokat hozzanak létre, amelyek szarvasmarhát is tartanak, s ezzel önálló paraszti családi gazdálkodásra alkalmasak. Más kérdésekben viszont közöttük is vita volt, illetve egyes résztvevők nem értették a miniszter tényleges szándékát és az általa választott eszközöket, ami Rubineket magyarázkodásra, tényleges szempontjai felfedésére készítette. Az értekezlet egyes résztvevői fontosnak tartották volna, hogy a törvény konkrétan rögzítse, ki jogosult földjuttatásra. Attól tartottak ugyanis, hogy ha ez kimarad a szövegből, akkor az végeláthatatlan vitákat indítana el, ami az érdekeltek körében csak fokozná a feszültséget. Mások azzal érveltek, hogy mindenképpen méltányos a hadiözvegyek, hadiárvaék juttatásban részesítése. Rubinek ezzel szemben elmagyarázta, hogy a lényegi szempont éppen az, hogy a törvény nem definiál *jogosult* kategóriákat. Egyrészt: ha nevesítenének néhány kategóriát, akkor azonnal újabbak jelentkeznének, hogy ők se maradjanak ki. Másrészt: ha megjelölnék egy jogosult csoportot, akkor abból mindenki földért jelentkezne, akár valóban szüksége van rá, akár nem, akár tud vele mit kezdeni, akár nem. Éppen ez volt szerinte a Buza Barna-féle javaslat hibája, amely annyi feszültséget teremtett és annyi kárt okozott. A hercegprímás közbeszólásában egyetértett azzal, hogy a jogosult kategóriákat „[n]em kell kifejezetten bevenni, mert csak jobban izgat”. Hasonló vita zajlott azzal kapcsolatban is, hogy milyen birtokokból részesüljenek juttatásban az igénylők, s milyen arányban lehessen a birtokból földeket igénybe venni. Egyesek ennek a konkretizálását kívánták, hogy a tulajdonosok ne legyenek bizonytalanságban, s világos legyen számukra, hogy birtokuk a törvény hatálya alá esik-e, illetve hogy mennyi földjüket vehetik igénybe. Rubinek ezzel szemben ismét kifejtette, hogy helytelen lenne a birtokok ilyen jellegű kijelölése, mert ez a nevesített birtokokkal szemben óriási igényeket támasztana. A helyes eljárásnak azt tartotta, hogy az igények és a szóba jöhető birtokok felmérése és a döntés a juttatásokról konkrét helyzetben történjenek, ne előre mereven kijelölt elvek alapján.⁷⁹

⁷⁹ A vita néhány további szálára itt nem tudunk kitérni, így a középbirtok védelmének témájára, a kártalanítás módjának kérdésére és a zsidó tulajdonosok birtokairól elhangzott észrevételekre sem. Egyesek

Hasonló vita zajlott arról is, hogy a döntéseket kik és milyen formában legyenek jogosultak meghozni. Egyesek azt javasolták, hogy a döntéshozatal decentralizált legyen, és vonják be az érdekelteket is. Ezt a kisgazda vonalat képviselő Neubauer épp úgy támogatta, mint a vármegyei gazdasági egyesületek egyes képviselői, akik attól tartottak, hogy olyan „pesti emberek” fognak elvi szempontok alapján, hozzáértés nélkül dönteni, akik a konkrét vidéki viszonyokkal nincsenek tisztában. Mások viszont – Sebess Dénes⁸⁰ például – éppen attól óvtak, hogy „falusi kupaktanácsok” döntsenek a birtokrendezés ügyeiben, s azt javasolták, hogy lehetőleg ne az érdekelt felek döntsenek. Néhányan azt igényelték, hogy a birtokosok maguk jelölhessék ki, hogy földjeik mely részét kívánják feláldozni, de ezt Rubinek sem helyezte. Szerinte a birtokosokat természetesen meghallgatják majd, szempontjaikat figyelembe is veszik, de nem dönthetnek ők maguk.

A tervezet annak eldöntését, hogy kinek a földjét vegyék igénybe és ki részesüljön földjuttatásban, az úgynevezett földbirtokrendező bíróságokra bízta, amelyek jogász vezetése alatt állnak és a bírósági eljárásokhoz hasonló procedúrában döntenek a felek meghallgatása után. Ez a jogszerűség és az intézményes igazságszolgáltatási eljárások presztízsét illető konszenzusból fakadt.⁸¹ Viszont a földbirtokrendező tanács tagjaiként – a hivatalból kinevezettek mellett – mégis csak az érdekeltek delegáltjai kellett szerepeljenek. E kérdésben az értekezlet résztvevőinek többsége – Darányi Ignáccal az élen – azt képviselte, hogy a nagyobb súlyú egyesületek, mint az OMGE, a Gazdaszövetség és még egy sor más szerveződés is kapjon lehetőséget a tagok delegálására. Rubinek azonban minden ellenkező igénnyel szemben ragaszkodott ahhoz, hogy a földbirtokrendező bizottságokba kizárólag az agrárkamarák delegáljanak tagokat.⁸² El akarta kerülni azt a vitát, hogy az érdekeltek szervezetei közül melyik jogosult és melyik nem delegáltak útján belefolyni a földbirtokrendezésbe. Ez a megoldás – amint az értekezlet egyes

elsősorban a hadinyereségen vásárolt birtokokat akarták a juttatások forrásaként megjelölni, mások pedig a megelőző 30 évben gazdát cserélt birtokokat tartották célravezetőnek igénybe venni, ami a közvélekedés szerint megint csak elsősorban zsidó tulajdonosokat érintett volna hátrányosan. Prónay György báró láthatóan kereste annak a módját, hogy miként kerülhetne bele a törvénybe, hogy elsősorban zsidóktól kell földet a juttatások céljára igénybe venni, de az értekezlet többsége erre érzékelhetően nem látott lehetőséget.

⁸⁰ Jogász, igazságügyi államtitkár (1916–1918), a székely nemzeti tanács tagja.

⁸¹ Az állami hatóságoknak a földreform levezénylésében való szerepvállalása a politikai protekció, nepotizmus, korrupció veszélyét idézte fel a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei gazdasági egyesület számára is. Ezért ők is független, jogszolgáltatászerű eljárást szorgalmaztak. *Bj: A földreformhoz. Köztelek* 30. (1920) 6. sz. 81–82.

⁸² Az Országos Földbirtokrendező Bíróságba végül csak az Országos Mezőgazdasági Kamara delegált tagokat, illetve további egy-egy tagot hat érintett minisztérium – akik a kormány szempontjait képviselték, és nagy súlya volt a Kúria és a Közigazgatási Bíróság által a saját tagjaik közül választott delegáltaknak. 1920. XXXVI. tc. 6. §.

résztevői hangsúlyozták is – rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a létrejövő mezőgazdasági kamarák tényleges jellegének.⁸³

A kamarákat életre hívó törvényt a földreformtörvénnyel párhuzamosan készítették elő.⁸⁴ Arról, hogy a kamarákra esetleg szükség lenne, már évtizedek óta vita folyt. A támogatók mellett azonban sok ellenzője is volt az ötletnek, éppen a birtokosok köréből, akik vélhetőleg egyrészt a birtokok után kötelezően fizetendő kamarai járulékot akarták elkerülni, illetve attól tarthattak, hogy a kamara révén a vidéki társadalom olyan, velük többnyire ellentétes érdekű csoportjai is intézményes érdekképviselőhez jutnak, amelyek addig ilyenekkel nem rendelkeztek. 1920-ban azonban – amint az a nemzetgyűlési vitákból kitetszik – egyszerre mindenki a kamarák felállításának hívévé vált. A mezőgazdasági kamarai törvény előkészítésénél a minisztériumi apparátus először a Buza Barna minisztersége idején fogalmazott törvénytervezet szövegéhez nyúlt. Buza célja a kamarák felállításával az volt, hogy gátat szabjon a szociáldemokraták vidéki befolyásának, s e célból elsősorban a kisgazdákat kívánta a kamarában összefogni. Bár a baloldali befolyás visszaszorítása, mint cél 1920-ban Rubinek, illetve a miniszteriális apparátus egyetértésével feltehetően találkozott, az öröklött törvényszöveget mégsem találták megfelelőnek. Rendkívül tanulságos, hogy milyen pontokon tartották szükségesnek a módosításokat.

A Földművelésügyi és a Belügyminisztérium között a törvény előkészítése során zajlott egyeztetésekből kitűnik, hogy a miniszteriális apparátusok legfőbb gondja az volt, hogy miként lehet azt elérni, hogy a kamarai tagsággal rendelkező mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok ne tudják érdemben befolyásolni a kamara tevékenységét. A Belügyminisztérium legszívesebben kihagyta volna a mezőgazdasági munkásokat a kamarából, s a kamarát községi szintű szervezet nélkül hozta volna létre. Attól tartottak ugyanis, hogy a kamarák községi szintű szervezeteiben majd „egymás után mind elhatározzák a földosztást”, s ezek könnyen valóságos „falusi szovjeteké” válhatnak. A Földművelésügyi Minisztérium

⁸³ A törvényelőkészítő értekezlet jegyzőkönyvét lásd MNL OL Belügyminisztérium, elnöki iratok (a továbbiakban: K 148) 693 cs. 19. t. Az agrárpolitikai döntéshozatalnak ezzel a kulcsjelentőségű forrásával nem foglalkozott, *Gunst Péter*: Az 1920. évi földreform – politikai nézőpontból. In: *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós tiszteletére*. Szerk. Búza János. Bp. 2006. 245–258. Nagy József ismertette az értekezletet, elsősorban a pártpolitikai kérdésekre figyelve. Lásd *Nagy J.*: Földbirtokpolitika i. m. 42–46. Az értekezleten Rubinek által kifejtettekhez hasonlóan indokolta a Földművelésügyi Minisztérium is a maga álláspontját a törvénytervezet tárcák között zajló egyeztetése során a Belügyminisztérium észrevételeire küldött válaszaiban. A Földművelésügyi Minisztérium levele 1920. jún. 15. K 148. 693 cs. 19. t.

⁸⁴ Rubinek az OMGE közgyűlésén is elmagyarázta, hogy a földreformot megelőzi a kamarai érdekképviselő kérdése, mert az érdekképviselőt fog nyugodni a földreform végrehajtása, illetve általánosságban beszélt a földreform törvényének alapelveiről is. Egyről-másról. Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter nyilatkozata. *Köztelek* 30. (1920) 14. sz. 237.

azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a kamaráknak községi szinten is legyen szervezete, és inkább a kamarai tagságot képező csoportok birtokhatárainak változtatásával szerették volna biztosítani, hogy a kamarában a jobb módú birtokosoknak legyen döntő szava. Az eredeti tervezetben nők is lehettek volna tagok, sőt passzív választójoggal is rendelkeztek volna a kamarai választásoknál. Ezt azonban megváltoztatták; nők, ha birtokosok voltak is, csak képviselőjük útján vehettek részt a kamara életében. Hatását tekintve azonban ennél fontosabb volt a birtokoskategóriák határainak módosítása. Az eredeti tervezet szerint a mezőgazdasági munkások és cselédek képezték volna a kamarai tagok egyik csoportját, a következő pedig a 10 holdig terjedő birtokkal rendelkezők. A Belügyminisztérium tervezettel foglalkozó tisztviselői e két csoportot eleve a felforgató erők közé sorolták, sőt a következő, harmadik csoportnál sem érezték az „államfenntartó konzervatív irány” többségét biztosítottnak, ha figyelembe vesszük – írták – „a 10 holdon felüli kisgazdáknak a forradalom és a kommün alatt tanúsított magatartását, amit falun mindenki megfigyelhetett. Ezeket ugyanis az »urak« birtokainak felosztása /kommunizálása/ meglehetősen hidegen hagyta, sőt sokan azt helyeselték, vagy éppen kívánták is”. Attól tartottak, hogy a négy csoportra tagolódó kamarai szervezetben a valóban megbízható, 100 holdon felüli birtokkal rendelkezők könnyen kisebbségbe szorulhatnak, s így a kamarák szervei „tömegesen határozhatnak el a földosztást, vagy a termelést lehetetlenné tevő munkabérvajaslataikkal tervszerűen zavarhatnak a gazdák és munkások közötti jó viszonyt; esetleg válságos időben az államfelforgató elemek kész szervezetűül szolgálhatnak”.⁸⁵

E megfontolások figyelembevételével alakították át végül a törvény szövegét. A kamarákban a tagság kötelező volt, a birtokkategóriák számát eggyel megnövelték, s határaikat úgy módosították az 1920. évi XVIII. tc.-ben, hogy a mezőgazdasági munkások és a 10 holdnál kisebb birtokosok semmiképpen se érvényesíthessék akaratukat a másik három birtokkategóriába tartozókkal, illetve a kamarában hivatalból tagságot kapókkal szemben. Községi, járási és megyei szinten is voltak ugyanis olyanok, akik választás nélkül tagjai lettek a kamarai testületeknek, utóbbi esetben például a vármegye területén működő gazdasági egyesületek elnökei. Mivel a kamarai szervezet minden szintjén az egyes kategóriák létszámuktól függetlenül mindig ugyanannyi delegálttal vettek részt, így összességében sikerült biztosítani, hogy az agrártársadalom két kategóriába sorolt alsóbb – számszerűen rendkívül széles – rétegeivel szemben a nagyobb birtokosok és a középosztályi érdekeltek kezében legyen a kezdeményezés és a döntés lehetősége.⁸⁶

⁸⁵ A Belügyminisztérium 1920. márc. 31-én kelt levele a Földművelésügyi Minisztériumnak. MNL OL K 148 693 cs. 19. t.

⁸⁶ A mezőgazdasági kamarákról szóló törvényelőkészítés anyagainak lelőhelye MNL OL Földművelésügyi Minisztérium Általános iratok (a továbbiakban: K 184) 2422. cs.

A földbirtokreformról szóló törvény előkészítésének lezárultával egy időben Nagyatádi nyilvánosságra hozta saját földreform-konceptióját. Ez merőben szokatlan volt, hiszen a kormány tagjai közötti ilyenfajta nyilvános konfliktusok rendkívül ritkák voltak.⁸⁷ A vita végül gróf Teleki Pál miniszterelnök közreműködésével simult el oly módon, hogy némely részletkérdésben Rubinek engedett, ám a lényegét illetően az ő koncepciója valósult meg.⁸⁸ Bár Nagyatádi végre megkapta a földművelésügyi miniszteri posztot, ennek ára láthatóan éppen az volt, hogy elfogadja a Rubinek-féle földbirtokreform elképzelést, így a nevéet kölcsönözte egy olyan törvényhez, amit kifejezetten ellenében alkottak meg.⁸⁹

A mezőgazdasági kamarák felállításának és a földreformtörvény meghozatalának ez az összefüggése eddig elkerülte a történetírás figyelmét. Egyértelmű, hogy a kamara létrehozatala, amelynek az állami szervek mellett kizárólagos szerepet jutattak a földbirtokrendezés lebonyolításában, a közép- és nagybirtokos szempontok érvényesülésének garanciája volt.⁹⁰ A mezőgazdasági kamarák megteremtésével és a földosztás lebonyolításában nekik juttatott szereppel sikerült helyreállítani a közép- és nagybirtokos rétegek, továbbá a közigazgatási hatóságok – amelyekre az Országos Földbirtokrendező Bíróság eljárásaiban helyi szinten támaszkodott – tekintélyét és befolyását a vidéki társadalomban, s egyúttal stabilizálni az egész politikai rendszer ellenőrzését a vidéki társadalom felett. A földreform végrehajtása során sikerült azt is elég pontosan meghatározni, hogy mekkora az a legkisebb felosztandó földterület, amelynek feláldozásával semlegesíthetőek a mezőgazdasági munkás réteg igényei. A juttatások nyomán – mivel kamarái és közigazgatási pozícióik révén ők maguk döntöttek arról, hogy ki mekkora földterületet kap – a helyi elitek pozíciói feltehetőleg rendkívül megerősödtek.⁹¹ Miközben nem jöttek ugyan létre önállóan megállni képes gazdaságok, a mezőgazdasági munkások számára az ingatlanbirtoklás mégiscsak azt jelentette, hogy a korábbiakhoz képest sokkal inkább integrálódtak a helyi társadalomba.⁹² E kötöttség eredményeként a

⁸⁷ Az ellenjavaslat. Köztelek 30. (1920) 29. sz. 1–2. Értékelésük szerint a Nagyatádi-tervezet Buza Barnáéra hasonlít, amikor feloszthatónak mondja ki az 500 holdon felüli birtokokat és a végrehajtást magukra a községekre bízna.

⁸⁸ A politikai konfliktus lezajlásáról tudósít A birtokreform. Köztelek 30. (1920) 30. sz. 1.; Megegyezős a földreform kérdésében. Köztelek. 30. (1920) 31. sz. 1.

⁸⁹ Vö. *Gunst P.*: Az 1920. évi földreform i. m. 255–258.; *Nagy J.*: Földbirtokpolitika i. m. 47–55.

⁹⁰ A mezőgazdasági kamarák tényleges felállításának dokumentumai: MNL OL K 184 2423. cs. A közigazgatás szervezésében megyéenként a községek felében álltak fel a kamara legalsóbb szintű szervei, s onnan felfelé haladva a járási és megyei szervezetek. E folyamat részletes tárgyalására itt nincs mód. A kamarákról általában lásd *Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián*: Gazdasági és szakmai kamarák Magyarországon és az Európai Unióban. Bp. 2008. A két világháború közötti mezőgazdasági kamarákról lásd *Strausz Péter*: Kamarák a két világháború közötti Magyarországon. Bp. 2008. 65–83.

⁹¹ A kérdéssről sajnos nem állnak rendelkezésre lokális kutatások. Nagy József tárgyalta a végrehajtásról szóló sajtóközleményeket és parlamenti vitákat lásd *Nagy J.*: Földbirtokpolitika i. m. 99–103.

⁹² A földreform számszerű eredményeit lásd Uo. 148–149.

két világháború közötti korszakban nem voltak olyan agrárszocialista mozgalmak Magyarországon, mint amilyenek az első világháború előtti bő két évtizedet jellemezték, noha a kedvezőtlen nemzetközi élelmiszerpiaci körülmények és a falusi népességszaporulat miatt – amelyet nem kísért a megművelhető terület növekedése – a vidéki megélhetési viszonyok rosszabbak voltak, mint korábban.⁹³ Az agrárszocialista mozgalmak elmaradása az első világháború által elindított társadalmi folyamatok egyik paradox eredménye volt.

Kitekintés

Az első világháború során Magyarországon – csakúgy, mint sok más európai hadviselőnél – a korábbi társadalmi egyensúlyok megbillentek, s az állami tevékenység hatóköre jelentősen kibővült a gazdaságban és a társadalomban. Az erőviszonyok megváltozása Angliában, Franciaországban, de a munkaadók és a szakszervezetek között 1918 végén kötött Stinnes-Legien-egyezmény révén Németországban is szociálpolitikai és munkajogi lépésekben csapódott le.⁹⁴ Ezek révén az ipari munkásság, s több esetben a vidéki alsóbb társadalmi rétegek is nemcsak a politikai jogok formális bővülését érhették el, hanem társadalmi helyzetük relatív emelkedését, s a klasszikus polgársággal szembeni emancipációjukat is. Ezzel párhuzamosan rendszerint baloldali – szociáldemokrata vagy szocialista – pártok révén a politikai képviselők is állandósult, ami mintegy garantálta társadalmi emelkedésüket, és elősegítette a szociális jogok további kibontakoztatását. Magyarországon ezzel szemben – bár a háború szintén felborította az addigi társadalmi erőviszonyokat, s elsősorban az ipari munkások erőgyarapodásához járult hozzá – nem került sor a szociális jogok olyan intézményesülési hullámára, mint ami a nyugati országokban megfigyelhető volt.⁹⁵ Azok a politikai elitsoportok, amelyek az erőviszonyok háborúból fakadó átrendeződésének nyertesei voltak, nem szociális jogok kiépítésére vagy a kibővített politikai jogok meggyökeresztetésére törekedtek, hanem nyers hatalmi pozíciókra. A Tanácsköztársaságban megvalósult átmeneti diktatúra a munkásszervezetek – gazdasági mobilizációnak köszönhető – megerősödésével vált lehetségessé, s anélkül múlt el, hogy szociális

⁹³ A falusi lakosság száma az 1920-as 5 353 266-ról majdnem hatmillióra nőtt az 1941-es népszámlálás idejére, miközben a megművelhető földterület nagysága érdemben nem változott.

⁹⁴ *Florian Tennstedt*: Der Ausbau der Sozialversicherung in Deutschland 1890 bis 1945. In: Staatliche, städtische, betriebliche und kirchliche Sozialpolitik vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Hrsg. Hans Pohl. Stuttgart 1991. 225–243.; *Sebastian Conrad – Elisio Macamo – Bénédicte Zimmermann*: Die Kodifizierung der Arbeit: Individuum, Gesellschaft, Nation. In: Geschichte und Zukunft der Arbeit. Hrsg. Jürgen Kocka – Claus Offe. Frankfurt am Main 2000. 449–475.

⁹⁵ *Gerhard A. Ritter*: Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich. München 1989.

jogok intézményesítésével vagy a vidéki társadalom viszonyainak megváltoztatásával bármilyen érdemi társadalmi átalakulást hozott volna magával. A diktatúra bukása után a munkásság szervezetei elveszítették hatalmi pozícióikat, mert ezeket nem támasztotta többé alá a háborús gazdasági mobilizáció, ami korábban annyira megnövelte mozgásterüket. Ez tette lehetővé, hogy a kormányzat európai összehasonlítást tekintve jelentős mértékben visszatérjen a szakszervezetek kezelésével kapcsolatban a háború előtti liberális gyakorlathoz. Ennek köszönhető az is, hogy a régi-új politikai berendezkedés 1920-ban helyreállította a vidéki társadalom korábbi rendjét, illetve hogy a lényegét illetően minden igényrel szemben megőrizte a korábbi birtokstruktúrát. Paradox módon a politikai nyelvezetében antiliberális ellenforradalmi rendszer társadalmi berendezkedése mind vidéken, mind az iparban az 1920-as évek elején sokkal közelebb maradt a 19. századi értelemben vett liberális társadalmi modellhez, mint azon országok gyakorlata, ahol az első világháború társadalmi hatásai nagyobb lépéseket eredményeztek a modern jóléti állam és munkajog kiépülése felé.⁹⁶

Mindamellett elmondható, hogy a társadalom szorosabban integrálttá vált a háború nyomán. Nem pusztán egymás mellett éltek a különböző – falusi, városi, munkás, polgári stb. – társadalmi világok, hanem szorosabb és szervezettebb módon is kommunikáltak egymással.⁹⁷ Nemcsak a szakszervezetek, munkaadók, kormányzat háromszögének intézményesült működése jelezte ezt. A mezőgazdasági kamarák révén a vidéki társadalom minden rétege formális érdekképviselőhez jutott, ami hosszabb távon nem maradt hatás nélkül.⁹⁸

⁹⁶ Egy nagy tekintélyű francia baloldali megfigyelő 1927-ben a magyar szakszervezetek helyzetét a német szakszervezetek 1914 előtti helyzetével látta hasonlóknak. *Albert Thomas: Utazás Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi Jegyzetek. Közreadja, jegyz., ford. Bódy Zsombor. Aetas 29. (2014) 3. sz. 152–170.*

⁹⁷ A nagyon hasonló németországi folyamatok elemzésére lásd *Gunther Mai: „Verteidigungskrieg” und „Volksgemeinschaft”. Staatliche Selbstbehauptung, nationale Solidarität und soziale Befreiung in Deutschland in der Zeit des Ersten Weltkriegs (1900–1925).* In: *Der Erste Weltkrieg. Wirkung i. m. 583–602. Összehasonlító elemzést a témáról lásd La nation comme cadre de l’action économique. La Première Guerre mondiale et l’émergence d’une économie nationale en France et en Allemagne.* In: *Le travail et la nation. Histoire croisée de la France et de l’Allemagne.* Sous la dir. de Bénédicte Zimmermann, Claude Didry et Peter Wagner. Paris 1999. 29–54.

⁹⁸ Sajnálatos, hogy a mezőgazdasági kamarák tevékenységére nem fordított eddig a fontosságuknak megfelelő figyelmet a történetírás. Az 1920-as, 1930-as években a kamarák jelentős szerepet játszottak a kormányzati mezőgazdaságfejlesztő programok végrehajtásában, s a nagypolitikai küzdelmek egyik terepét is képezték. 1935-ben a konzervatív erők és Gömbös irányvonalának összecsapása volt a Hoyos Miksa gr. – Mecsér András elnökváltás az Országos Mezőgazdasági Kamara élén. Ugyanakkor bármennyire is alárendelt szerepet szántak nekik, a mezőgazdasági munkások delegáltjai a legalsóbb szintektől az országos kamaráig mindenütt jelen voltak, s hivatalból véleményt nyilvánítottak a viszonyikat illető intézkedések, rendeletek, jogszabály-tervezetek kapcsán. Ez idővel mégis csak kihatott helyzetükre. *Bódy, Zs.: Weder Demokratisierung noch Diktatur i. m. 242–246.*

INDUSTRY AND LANDED PROPERTY IN THE GREAT WAR AND DURING
THE COLLAPSE

by Zsombor Bódy

SUMMARY

The mobilization of the economy, the maintaining of military production at a high level, and the management of the lack of manpower during World War I resulted in governmental intrusion into the economy and social life as had never been seen before. The government tried to solve the emerging problems through consultation with the representatives of the areas given – land owners and their associations, industrial employers, and trade unions. In the process, conflicts that had been of a purely market nature before the war gradually developed into political conflicts involving various interested parties. These the government ultimately failed to deal with successfully, either in agriculture or industry. The study explores the dynamics of the conflicts between employer associations and trade unions on the one hand, and between the various interest groups in the agricultural sphere on the other. These conflicts had degenerated into sharp opposition by 1918/19, and exerted a major social impact on the violent political turns of these years. After 1920, the new government finally managed to ease such conflicts (from its own perspective at least), in both agricultural society and the industrial world.